

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено
Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« _____ » _____ 2025 р.

Кваліфікаційна робота
здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Еволюція репрезентації імператорської влади від принципату до доміну
(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____ 032 «історія та археологія»
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____ Освітньо-професійна програма «Історія та археологія»
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Олексій Макаренко _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Андрій Токарев _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія проблеми.....	6
1.1. Аналіз літератури.....	6
1.2. Аналіз джерел.....	17
1.3. Методологія дослідження.....	20
Розділ 2. Репрезентація імператорської влади за часів принципату.....	22
2.1. Позиція імператора в політичній системі принципату.....	22
2.2. Репрезентація імператорської влади на державному рівні.....	33
2.3. Сприйняття імператора і його влади на провінційному рівні.....	48
Розділ 3. Трансформація імператорської влади під час кризи III століття.....	58
3.1. Криза політичної системи.....	58
3.2. Репрезентація в умовах кризи.....	61
3.3. Політично-адміністративні наслідки кризи, реформи Діоклетіана-Константина.....	65
Розділ 4. Репрезентація імператорської влади за часів домініату.....	72
4.1. Позиція імператора в політичній системі домініату.....	72
4.2. Християнізація позиції римського імператора.....	76
4.3. Репрезентація імператорської влади на державному рівні.....	80
4.4. Сприйняття імператора і його влади на провінційному рівні.....	87
Висновки.....	91
Список використаних джерел і літератури.....	96

Вступ

В Римській імперії влада імператорів була не тільки інститутом чисто політичного управління, але й досить складною ідеологічною, символічною системою. Упродовж всієї історії імперії механізми репрезентації імператорської влади серед римського суспільства змінювалися відповідно до політичних, соціальних та культурних викликів. Перехід від принципату до домініату є одним із ключових етапів у трансформації імператорського правління — зміни торкалися навіть зовнішнього вигляду влади — її образів, ритуалів, символів та формального титулування.

Актуальність теми обумовлена зростаючим інтересом сучасної історичної науки до розгляду і аналізу механізмів політичної легітимації, комунікації між владою та суспільством, а також до візуального й ідеологічного оформлення державних інституцій: недостатньо розглядати питання того, хто і як приймав і яку владу — необхідно ставити питання про сприйняття влади.

Особливо увагу дослідників в цьому плані, відповідно, викликає багатоваріантність сприйняття імператорської влади в різних частинах суспільства: воно може відрізнитися в соціальному вимірі, регіональному, перебуваючи під впливом цілої низки чинників. В цілому, проблема є майже завжди актуальною: репрезентація влади відіграє центральну роль у легітимації в тому числі і сучасних урядів, відповідно, аналіз римського досвіду є надзвичайно цінним як з історичної, так і з теоретичної точки зору.

Об'єктом дослідження постає явище імператорської влади в Римській імперії в цілому, а предметом — форми та способи її репрезентації в період від принципату до домініату включно.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця I століття до н.е. (встановлення принципату Октавіана Августа) до середини VI століття н.е. (консолідація домініату у формі правління, характерній для пізньої імперії,

особливо після реформ Діоклетіана та Константина Великого, розвиток цієї моделі в різних частинах імперії).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Римської імперії протягом її історичної еволюції — іншими словами, тієї території, на яку розповсюджувалася влада римських імператорів.

Метою дослідження є аналіз еволюції репрезентації імператорської влади в Римській імперії від періоду принципату до доміанату включно, зосередившись на змінах у політичній ідеології, публічних ритуалах, титулатурі, візуальній репрезентації в культурі..

Для досягнення окресленої мети були поставлені наступні завдання:

1. Охарактеризувати основні риси репрезентації імператорської влади за часів принципату.
2. Проаналізувати релігійні, символічні та риторичні аспекти імператорської влади.
3. Простежити і проаналізувати вплив кризових явищ III ст. на трансформацію образу імператорської влади.
4. Дослідити зміни, які відбулися з переходом до доміанату, встановити особливості, характерні для цього періоду.
5. Зіставити способи представлення влади на загальнодержавному та провінційному рівні.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до всебічного дослідження репрезентації імператорської влади як феномену, який проявляє себе не тільки в юридичному та адміністративному виміру, а й в ідеологічному, культурному й релігійному. Важливим стає підхід до проблеми не тільки з застосуванням відповідної дослідницької літератури, що висвічує той чи інший аспект проблеми, а й із звертанням до першоджерел. Комбінуючи ці підходи, отримане дослідження дозволить скорегувати і покращити розуміння взаємодії політичного і ідеологічного в Римській імперії.

Відповідно, практичне значення отриманих результатів полягає у можливості застосування висновків дослідження в курсах з античної історії, історії політичної думки, культурології, а також у порівняльному аналізі форм легітимації влади в історичній перспективі.

Структура роботи цілком відповідає поставленим завданням: за вступом слідує поділ на чотири розділи, кожен з яких має освітити один з аспектів проблеми. Так, перший розділ присвячено історіографії, другий — про репрезентацію імператорської влади за часів принципату, третій — про особливості за часів кризи III ст., четвертий — про репрезентацію за часів доміанату. Підрозділи, відповідно, структуровані таким чином, щоб надати необхідне для опанування теми розуміння загальної ситуації, обставини, що прямим чином впливають на формулювання образу імператорської влади і його сприйняття як на державному, так і провінційному рівнях. Закінчується робота, звісно, висновками і списком джерел та літератури.

Розділ 1. Історіографія проблеми

1.1. Аналіз літератури

Однією із значних проблем, які поставатимуть при розгляді питання про репрезентацію влади римських імператорів та її еволюцію — це величезна кількість літератури, що стосується проблематики римської історії, тим чи іншим чином затинаючи й цю проблему, опосередковано. В певній мірі, еволюція поглядів на те, як змінювалася влада — та чим взагалі ця влада є — почалася ще, власне, за часів самої Римської імперії.

І питання того, чим, власне, була влада римських імператорів, як чинити хронологічний поділ і т.п. викликало і викликає низку дискусій. Навіть на такі, здавалося б, усталені концепції як «принципат» або «домінат» існує низка досить відмінних одна від одної думок. Так, в контексті розгляду того, чим є «принципат», можна пригадати погляди Т. Моммзена, для якого принципат визначався в «легалістичному» напрямку — він розумів принципат як, власне, форму республіканської магістратури, а сам порядок, встановлений Августом, він розглядав як «діархію». Вже на той момент існували опоненти цієї думки — і питання того, чи є «принципат» республіканським, або монархічним, впливає і до сьогодні — причому ситуацію ускладнює те, що наше розуміння «республіки» досить сильно забарвлене уявленнями про сучасні форми правління, що іноді вносить певну плутанину.

На противагу Т. Моммзену, вже в ХХ ст. виникає концепція Р. Сайма, який розглядає принципат з соціологічних позицій: Август постає як холоднокровний прагматичний політик, ставший на чолі «революційної» еліти, концентруючи свою дослідницьку увагу саме на політиках, а не формальній ідеології або «конституціях». В цілому, він розглядає принципат як своєрідне явище, а не як суто диктатуру або монархію.

Іншу думку відстоював Ф. Міллар. Так, у своїй книзі — *The Emperor in the Roman World* (1977)¹ — він зайняв позицію, що принципат за своєю суттю врешті-решт був повноцінною монархією. Зокрема, Ф. Міллар описав поступову «монархізацію» влади — реорганізацію сенату й магистратур, надання імператору пожиттєвого і всеохопного *imperium*. За його спостереженням, пережитки республіканських інститутів дедалі більше поступалися місцем новому ладові, створюючи основу майбутнього доміанату.

В цілому, уже в перших роботах різних поколінь істориків окреслилися дві протилежні тенденції: одні розглядали принципат як юридично обмежену форму республіки, інші — як «прикриту» монархію. В другому погляді, відповідно, перехід від принципату до доміанату розглядається як органічна еволюція.

Таким чином, вже тут видно різноманіття поглядів в лише одному з багатьох питань, що стосуються влади римських імператорів. Проблему ускладнює невідповідність чисто формальному стану речей реальному, коли мова заходить про римських імператорів — титулу, якого в прямому сенсі слова так і не існувало дуже довгий час. В залежності від того, як підходити до розуміння терміну «імператор», застосовується різний дослідницький інструментарій — так, якщо розуміти імператора як монарха, то постає питання династичної легітимності, царської атрибутики й т. п.

В цьому сенсі цікавою видається роботи Е. Флайга², який запропонував концепт «теорії сприйняття» - одним з її постулатів є, наприклад, те, що, говорячи про імператорів, слід говорити про те, що індивідуально кожен імператор не був автоматично легітимним — на відміну від системи. Таким

1. Millar F. *The Emperor in the Roman World*. Bristol Classical Press, 1992. 656 p.

2. Flaig E. A Coherent Model to Understand the Roman Principate: “Acceptance” instead of “Legitimacy” and the Problem of Usurpation // *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo* / ed. J-L. Ferrary, J. Scheid. Pavia: IUSS Press, 2015. P. 81-100.

чином, стверджується, що система принципату довгий час не ставилася під сумнів — натомість, під сумнів могла ставитися влада окремого імператора.

Сучасна література в цілому намагається уникати узагальнюючих односторонніх тверджень — в питанні про репрезентацію влади римського імператора часто наголошується, що і репрезентація, і сприйняття — представляють собою двосторонній діалог: хоча імператор і його апарат визначали рамки, згідно з цією думкою їх образ змінювався від локальних традицій, культурних, релігійних, політичних тощо. В цьому й інша особливість сучасних досліджень — звернення уваги до регіональної специфіки, дослідження певного явища скрізь призму усіх частей суспільства.

Найновіші дослідження ще більше поглиблюють розуміння багатовимірного характеру теми. Особливо актуальними для цієї роботи постають праці О. Гекстера¹²³ — нідерландського дослідника з питань античної історії, який особливо торкався проблематики присвяченій місці імператорів в політичній системі Риму, їх ментальному місцю тощо. Величезним підсумком його дослідницької кар'єри стала монографія «*Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC-AD 565)*»⁴, де він узагальнює майже 25 років роботи. За його словами, хоча «офіційно імператора не існувало» на початку принципату (адже формально влада все ще була республіканською), всі знали, що він володіє «повною владою» в імперії. Гекстер аналізує, як ці очікування правителя змінювалися: зростання християнства, перенесення столиці до

1. Hekster O. *Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 428 p.

2. Hekster O. Fighting for Rome: The Emperor as a military leader // *The Impact of the Roman Army (200 B.C. - A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* / ed. L. de Blois, E. Lo Cascio. Capri: Brill, 2005. pp. 91-105.

3. Hekster O. Imperial Justice? The Absence of Images of Roman Emperors in a Legal Role // *The Classical Quarterly*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Vol. 70. No. 1. P. 247-260.

4. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 425 p.

Константинополя, розчленування імперії — усе це впливало на риторичу влади. Він робить акцент на довготривалій стабільності імперських інститутів і символів: попри конституційні реформи (від *tetrarchy* до розділених імперій), центральна ідея абсолютної монаршої влади залишалася незмінною. Разом з колегами Гекстер широко застосовує кількісний аналіз (графіки по титулатурі на монетах, частота образів), літературні тексти, археологічні дані та ін., показуючи, що зміни у репрезентації влади були радше еволюційними, ніж революційними.

Специфіку регіональних уявлень досліджував К. Ф. Норенья у книзі «*Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*» (2011)¹. Він систематично дослідив, які саме ідеали й цінності проголошували римські монети та урочисті написи в західних провінціях у I-III ст. Так, за допомогою кількісного аналізу «ідеологічної лексики» на цих матеріалах Норенья показує, як у пізньому принципаті трансформується образ імператора, особливу увагу приділяючи змінам в титулатурі, згадкам богів чи цінностей. Наприклад, за словами Нореньї, розповсюдженість формул «*PAX*», «*PIETAS*» чи згадок про спільні з імператором справи у провінційних текстах і монетах ілюструє кроки з боку влади до ширшої комунікації зі світом підвладних.

В межах цього ж напрямку інтерес представляє «*Caesar Augustus: Seven Aspects*»² під редакцією Ф. Міллара та Е. Сегала, які зосереджують увагу на візуальних і мовних стратегіях представлення влади. Зокрема, в роботі досліджується і те, як монументальні програми, іконографічні елементи, форми публічної саморепрезентації імператора допомагали вкоренити нові форми влади в культурній свідомості римлян. Не менш важливою слід назвати і

1. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 456 p.

2. *Caesar Augustus: Seven Aspects* / ed. F. Millar, E. Segal. Oxford; New York: Clarendon Press, 1984. 221 p.

колективну працю «*Tradition and Power in the Roman Empire*»¹ під загальним редагуванням О. Гекстера. В книзі демонструється і звертання Августом до традиційних римських концепцій — зокрема *mos maiorum* — заради легітимації власного правління та нововведень, які, відповідно, опиняються вписані в традицію.

Окремим блоком робіт є роботи, які торкаються тематики т.з. імператорського культу. Інтерес викликає робота І. Градель «*Emperor Worship and Roman Religion*»², зазначаючи зокрема римське коріння культу і розглядаючи його як римське коріння, а не інокультурний імпорт. В цьому контексті можна згадати «*The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*»³, роботу М. Куртбоджіана, в якій, як видно з назви, розглядається конкретний приклад сакралізації Цезаря та Августа, розглядаючи проблеми, прецеденти, наслідки та імплікації, пов'язані з процесом. Водночас, використання римських традицій і претендування на статус бога імператором Доміціаном розкриваються в збірнику «*God on Earth: Emperor Domitian: The re-invention of Rome at the end of the 1st century AD*»⁴, торкаючись і питання *damnatio* його, імператора, *memoriae*.

На подібній оцінці про римське коріння культу наголошує і стаття Вульфа Г. Д. «*Divinity and Power in Ancient Rome*»⁵, в якій окремо наголошується на тому, що сакралізація персони монарха — норма для середземноморського регіону, а не помилка або східний вплив, відповідно

1. *Tradition and Power in the Roman Empire* / ed. S. Betjes, O. Hekster, E. Manders. Brill, 2024. 356 p.

2. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press, 2002. 398 p.

3. *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 341 p.

4. *God on Earth: Emperor Domitian: The Re-invention of Rome at the End of the 1st Century AD* / ed. A. Raimondi Cominesi, N. De Haan, E. Moormann, C. Stocks. Leiden: Sidestone Press, 2021. 223 p.

5. Woolf G. D. *Divinity and Power in Ancient Rome // Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, Oriental Institute Seminars (OIS 4)*. / ed. Nicole Brisch. Oriental Institute, University of Chicago, 2008. P. 235-251

неофіційне повернення монархії органічно повертає й практики сакралізації, тоді як сам культ не можна вважати єдиним цілим на всій території імперії — зазначається те, як локальні релігійні практики фокусували свою пошану на особі імператора, роблячи це за власними, а не нав'язаними традиціями.

Перевірити та доповнити прикладами таку думку можна завдяки роботі С. Прайса «*Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*»¹. Прайс доводить, що сакралізація образу імператора була не лише ініціативою центру (наводячи й приклади прямого втручання), а й відповіддю провінцій на нову політичну реальність, на прикладі провінції Малої Азії. Він трактує культ як акт взаємної інтеграції: імператор дарує громадам стабільність і захист, а громади у відповідь вшановують його через храмові споруди, статуї, жертівники.

Доповнює аналіз візуальної складовою очерки Бритової Н.Н., Лосєвої Н.М. та Сидорової Н.А. «*Римский скульптурный портрет*»², який містить багато відомостей і про імператорські портрети, еволюцію стилів. Доповнює картину стаття Л. Е. Ріккарді «*Uncanonical Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanellopoulos Emperor*»³ — так, використовується незрозумілість того, якого імператора зображує імператорський портрет в Канеллопулоському музеї — на портреті, водночас, немає напису, тоді як сам портрет різко відрізняється від офіційних типів — для розгляду питання відхилень від офіційної норми в провінціях. Так, дослідниця стверджує, що голова, яка, ймовірно, зображує Траяна, є ключовим прикладом, який вказує на поширеність неканонічних зображень в східних провінціях: завдяки обширному огляду стародавніх літературних свідчень і численних

1. Price S. R. F. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1985. 320 p.

2. Бритова Н. Н., Лосева Н. М., Сидорова Н. А. *Римский скульптурный портрет*. М.: Искусство, 1975. 224 с.

3. Riccardi L. A. *Uncanonical Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanellopoulos Emperor* // *Hesperia*. 2000. Vol. 69, № 1. P. 105-132.

провінційних скульптур і монет, Е. Ріккарді показує, що саме місцеві чиновники та скульптори часто здійснювали контроль над художньою продукцією — а не, наприклад, центральна влада.

Водночас, важливим постає давня, але актуальна робота М. Рейнхолда, «*History of Purple as A Status Symbol in Antiquity*»¹, в якій, як видно з, власне, назви, йдеться про історію пурпуру як статусного символу в античності, торкаючись і питання зв'язку з імператорським одягом — демонструючи також, що пурпур не був виключною власністю імператорів навіть після свідомих спроб створення «імператорського пурпуру», що дозволяє поглибити розуміння історії статусного символу, надаючи контекст тим чи іншим репрезентативним діям. Важливою є і робота У. Роте «*The Toga and Roman Identity*»² — робота, яка пропонує систематичний огляд історії римської тоги, виходячи за межі її традиційного позначення як просто культурного символу, натомість вбачаючи в ній один з ключових елементів, який формував римську ідентичність протягом століть. Торкається там і питання використання імператорами тоги, пов'язані з цим сенси тощо.

Не менш важливою складовою аналізу візуальних свідчень, є робота Я. М. Хойте «*Roman Imperial Statue Bases From Augustus to Commodus*»³, яка собою представляє і каталог, і статистичний аналіз підписаних постаментів римських імператорських статуй, від часів Августа до часів правління Коммода. Робота використовує епіграфічні дані, щоб відтворити паттерни виробництва та розповсюдження імператорських статуй у Римській імперії. Важливим висновком, в контексті цієї роботи, є твердження про наявність центрального контролю над процесом з боку влади.

1. Reinhold M. *History of Purple as Status Symbol in Antiquity*. Brussels: Collection Latomus, 1970. 75 p.

2. Rothe U. *The Toga and Roman Identity*. London; New York: Bloomsbury Academic, 2020. 256 p.

3. Højte J. M. *Roman Imperial Statue Bases: from Augustus to Commodus*. Aarhus: Aarhus University Press, 2005. 664 p.

Поглиблене вивчення епохи Юліїв-Клавдіїв та Флавіїв стало можливим завдяки монографії М. Роллера «*Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome.*»¹, в якій автор вказує на поступову нормалізацію автократичної моделі у свідомості римського сенаторського класу. Імператор у цьому контексті постає не лише як правитель, а як точка концентрації моральних, юридичних і сакральних авторитетів. Додаткову перспективу надає колективний збірник «*Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*»², де Август осмислюється в межах амбівалентності перехідного періоду, як спадкоємець республіканських чеснот і водночас архітектор нової імперської ідеології.

В більшій частині, ці праці охоплюють період як і принципату, так і домінації. Водночас, слід окремо розглянути «перехідний» період між принципатом та домінацією — кризу третього століття. Особливо актуальною в цьому плані є робота І. Сергєєва «*Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории*» (1999)³. Серед низки питань, які були розглянуті — зокрема ті, що викликають дискусії — були затронуті, що важливо для цієї роботи, питання політичного устрою, імператорської влади під час кризи, а також відмиранню систему принципату і пошуки нових систем. Окремо, в контексті третього століття, можна звернути увагу на роботу Л. Де Блуа, «*Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD*»⁴, в якій розглядаються наслідки і вплив кризових явищ третього століття на різні аспекти римського суспільства і держави, зокрема й ідеологічний.

1. Roller M. *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 319 p.

2. *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate* / ed. K. A. Raaflaub, M. Toher. Berkeley: University of California Press, 1990. 495 p.

3. Сергеев И. П. *Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории*. Харьков: Майдан, 1999. 224 с.

4. De Blois L. *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War*. New York; London: Routledge, 2018. 328 p.

Пояснюється як майбутня система має відповісти на заклики, проявлені під час кризи, зокрема забезпечення лояльності військових сил.

Окремий аналітичний вектор формують роботи, які присвячені добі власне домініату. Найповнішим описом реформ цієї доби є монографія С. Вільямса «*Диоклетиан. Реставратор Римської імперії*»¹, у якій простежено, як авторитарна трансформація державного управління супроводжувалася формуванням сакральної моделі влади. Схожий напрям розвиває Князький І. О., зосереджуючи увагу на розпаді традиційного імперського устрою й переході до нової моделі правління, що все більше спирається на християнську ідеологію.

Для аналізу змін в репрезентації імператорської влади в III-IV столітті особливо важливою є колективна робота «*Imagining Emperors in the Later Roman Empire*»² під редакторством Дієдеріка П. В. Бургерсдієка та Алана Дж. Росса. Тема роботи органічно продовжує і прямо впливає з подій третього століття, зосереджуючись на тому, як нестабільність, інституціоналізація співправління та інші явища, вимагали нових форм легітимності, зокрема сакральної.

В контексті саме християнізації, актуальної є робота М. Смоліна «*Christ the Emperor: Christian Theology and the Roman Emperor in the Fourth Century AD*»³, у якій простежено процес злиття політичної і християнської релігійної риторики. Імператор постає не лише як божий представник, але і як втілення Божої волі на землі — уявлення, що вкорінюється в офіційних документах, кодифікаціях права, риториці публічних виступів.

1. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи / Переводчик Ирина Хазанова. М.: Евразия, КЛИО, 2010. 368 с.

2. *Imagining Emperors in the Later Roman Empire* / ed. D. Burgersdijk, A. Ross. Boston: Brill, 2018. 368 p.

3. Smolin N. I. *Christ the Emperor: Christian Theology and the Roman Emperor in the Fourth Century AD*. Oxford University Press, 2024. 392 p.

Своєю чергою, адміністративні й структурні перетворення періоду домінувати найповніше подані в працях Дж. Б. Бюрі («*History of the Later Roman Empire*»¹²⁾) та К. Келлі («*Ruling the Later Roman Empire*»³⁾). Бюрі — класичний історик, роботи якого є корисними і досі — демонструє, як змінюється бюрократична система, як виникає складна ієрархія посад, що фіксується не лише в титулатурі, але й у просторовій організації двору, церемоніалу, способі апеляцій до імператора. Келлі, натомість, концентрується на соціальних наслідках цих трансформацій — він простежує, як зростання ролі державного апарату впливає на політичну культуру, зміщує центр політичного життя від Сенату до імператорської канцелярії. Окрім того, використовується праця С. Мітчелла, «*A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*»⁴⁾ — більш сучасна робота, в порівнянні з подібною назвою у Бюрі, в якій синтезовано і представлено напрацювання сучасних дослідників.

Аналіз образу імператора з боку провінцій та локальних еліт представлений у колективній праці «*The Representation and Perception of Roman Imperial Power*»⁵⁾, де особлива увага приділяється діалогу між центром і периферією. Тут влада розглядається як взаємодія уявлень, очікувань і практик, що формуються не лише в Римі, але й в Александрії, Лугдунумі та ін. тощо. Цей підхід дозволяє краще зрозуміти адаптивність імперської риторики та її здатність охоплювати великий багатокультурний простір Римської держави.

1. Bury J. B. *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. London, 1923. Vol. 1. 496 p.

2. Bury J. B. *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. London: The Macmillan Company, 1923. Vol. 2. 494 p.

3. Kelly C. *Rulling the Later Roman Empire*. Belknap Press, 2006. 352 p.

4. Mitchell S. *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*. 2nd ed. Wiley-Blackwell, 2014. 564 p.

5. *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.—A.D. 476) / ed. L. De Blois, P. Erdkamp, O. Hekster та ін. Amsterdam: J. C. Gieben, 2003. 565 p.

Таким чином, стає зрозумілим, що класичні праці встановили фундаментальні концептуальні рамки (відповідь на питання, чи був принципат республікою з особливими повноваженнями або прихованою монархією), а новіші дослідники розширили поле: вони ретельно вивчають символіку, епіграфіку, культові практики і повсякденні адміністративні механізми, щоб побачити, як влада транлювалася в свідомість римлян і як вона пристосовувалася до регіональних традицій.

1.2. Аналіз джерел

Як вже було сказано, питання імператорської позиції, його влади — ці питання не могли бути не відомими сучасникам римських імператорів. Більш того, джерела — іноді складені і самими імператорами — відіграють важливу роль у самому процесі репрезентації імператорської влади, маючи певну ідею того, як це має відбуватися. Джерельна база включає і письмові тексти, і матеріальні, і візуальні пам'ятки. Кожен із цих типів джерел відкриває власну перспективу на імператорську владу, доповнюючи одне одного в реконструкції імперських ритуалів, образів і адміністративних структур. Нижче розглянуто основні групи таких джерел і їх можливості та обмеження у вивченні імператорської влади.

Розпочати слід з епіграфічних джерел — монументальних написів, повні посвят, декретів, резолюцій сенату іт.д. Вони фіксують і титулатуру імператорів (*Imperator, Caesar, Pius Felix* тощо), і роки правління, й ключові події, а також відображають ритуали і культовий статус імператора. Наприклад, знаменитий напис «*Res Gestae Divi Augusti*»¹ — монументальний звіт Августа про його досягнення — демонструє офіційну версію правління першого імператора, розташовуючи певні ідеологічні акценти. Таким чином, епіграфічні джерела дають змогу реконструювати офіційний образ влади, певні легітимізаційні наративи та офіційні постанови. Водночас слід розуміти, що вони доволі часто мають формалізовану та пропагандистську природу: тексти виписані стандартними фразами й з упередженою точкою зору. Взагалі, сам по собі епіграфічний корпус джерел дуже різномірний за походженням і потребує обережної інтерпретації — вони мало говорять про неофіційні практики, або не відображують повсякденне життя.

1. Деяния божественного Августа. / Пер. И. Ш. Шифмана. // Шифман И. Ш. Цезарь Август. Л., 1990. С. 189—199.

Водночас, дуже важливими видаються нумізматичні джерела¹. Так, монети з портретами імператорів, написами та символікою влади — це своєрідна «масова пропаганда» імперії. Нумізматичні дані допомагають реконструювати динаміку зміни титулів, офіційних гасел та релігійних символів, а також перевіряти хронологію подій. Монети — це завжди стандартизований образ, підпорядкований державній ідеології і, слід розуміти, вони не передають настроїв населення чи економічної реальності безпосередньо і відтворюються масово.

Серед письмових свідчень центральне місце посідають твори римських істориків і біографістів, таких, як: Тацит²³, Светоній⁴, Кассій Діон⁵ та ін. Їхні тексти описують життя імператорів, їх політику і стосунки з сенатом чи народом. Так, наприклад, «Життєпис Августа» Светонія пропонує неофіційний, літературно забарвлений погляд, який, попри певну фрагментарність, відкриває зовсім інший вимір імператорського образу. На відміну від Августового самопредставлення, Светоній демонструє правителя в усій складності його людських рис, як видно зі сторони римлян: тут важливою стає і поведінка в приватному житті, і манера взаємодії з оточенням, і ставлення до богів, і навіть особливості особистого характеру.

1. Для розгляду та аналізу в контексті пропаганди офіційної політики див. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М.: Институт археологии РАН, 1995. 748 с.

2. Тацит Корнелий П. Анналы / пер. с лат А. С. Бобовича // Сочинения в 2-х т. Т. 1 / П. Корнелий Тацит. Л. : Наука, 1969. С. 7–326.

3. Тацит Корнелий П. История / пер. с лат Г. С. Кнабе // Сочинения в 2-х т. Т. 2 / П. Корнелий Тацит. Л. : Наука, 1969. С. 5–202.

4. Светоний Транквилл Г. Жизнь двенадцати цезарей / Г. Светоний Транквилл / пер. М. Л. Гаспарова. М.: Худож. лит., 1990. 254 с

5. Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LXIV-LXXX / пер. А. В. Махлаюка, К. В. Маркова, Н. Ю. Сивкиной, С. К. Сизова, В. М. Строецкого; ред. А. В. Махлаюк; комм. А. В. Махлаюка. СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. 456 с.

Важливими є й юридичні джерела¹² — тобто законодавчі тексти, едикти, конституції імператорів — які фіксують нормативну основу імператорського правління. Водночас, археологічні знахідки (комплекси палаців, базилік, форумів, фортечних споруд тощо) дають матеріальний контекст розвитку імператорської влади. Монументальна архітектура, зокрема імператорські форуми, триумфальні арки і величезні базиліки, демонструє масштаб і символіку влади. Спорідненими є й візуальні джерела — це портрети, статуї, рельєфи і барельєфи, відображаючи ідеалізовану подобу імператора.

Отже, кожен з наведених різновидів джерел складає і доповнює картину еволюції репрезентації імператорської влади. Саме сумісний аналіз цих джерел дозволяє відтворити обрядову, символічну, ідеологічну в цілому і адміністративну сфери імператорської влади.

1. Codex Justinianus // The Codex of Justinian: A New Annotated Translation with Parallel Latin and Greek Text / Transl. by F. H. Blume, ed. B. W. Frier. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 3362 p.

2. Codex Theodosianus: vol. I-II / ed. Th. Mommsen, P. Meyer, P. Kreuger. Berolini: Weidmann, 1904-1905.

1.3. Методологія дослідження

Методологія і методи дослідження, в цілому, є стандартними для робіт історичної спрямованості, будучи засновані на принципах об'єктивності та історизму. Звісно, слід розуміти, що методологія як така не може існувати сама по собі — вона обов'язково на чомусь має ґрунтуватися, тобто базуватися на певних зрозумілих принципах. В нашому випадку подібними принципами, таким чином, постають принципи історизму та об'єктивності. В цілому, серед використаних у роботі методів були як загальнонаукові, так і більш конкретно-історичні, тобто ті, які є притаманними історичній науці. Серед таких методів можна виокремити:

- Історико-генетичний метод — дозволяє простежити витоки та розвиток в динаміці тих елементів репрезентації влади, які згодом стали визначальними для всього римського імператорського образу. У випадку даної теми він дає змогу побачити не тільки лише яким був Август як перший правитель нової епохи, але й те, які форми самопрезентації з'являються в його оточенні, у рішеннях Сенату, у культах та ритуалах, і як ці форми закладають ядро імперської ідеології. Історико-генетичний аналіз дозволяє зрозуміти, чому саме такі символи та формули закріпилися, якими були їхні першопочаткові значення та як вони трансформувалися впродовж наступних століть.
- Історико-порівняльний метод — враховуючи, що тема зачепляє великий часовий період — від виникнення принципату і аж до домінації, — порівняння стає не просто технічним, так би мовити, прийомом — а однією з основних методологічних опор. Йдеться не лише про зіставлення елементів політичного устрою чи, наприклад, титулатури, але й про більш тонкі речі: способи легітимації влади, характер ритуалів, символіку, мовні формули і навіть ті уявлення про владу, які були

усталені у суспільстві певного часу. Порівняння дозволяє окреслити межі змін: іноді навіть незначний зсув у акцентах — наприклад, у тому, як імператор постає у монументальній пропаганді або як описується у текстових джерелах — може свідчити про суттєву трансформацію політичної культури, ідеології тощо.

- Історико-типологічний метод — для такої теми особливо актуальним стає виявлення типів — сталих моделей репрезентації влади, які відтворюються незалежно від конкретного імператора, дозволяючи виділити кількох стрижневих типів імператорського образу. Важливість цього методу полягає в тому, що він дозволяє побачити, яким чином конкретні практики й ритуали вписуються в ці ширші ідеологічні моделі, а також як ці моделі змінювалися з часом.

Загалом методологія дослідження поєднує кілька взаємодоповнюючих підходів — неможливо сказати, який метод є «найважливішим» через відносну важливість кожного з них — кожен з них виконує свою роль, відповідно до поставленого завдання. Завдяки такому багатовимірному підходу вдається всебічно дослідити репрезентацію імператорської влади, уникаючи однобічного тлумачення і ґрунтуючи висновки на широкому аналізі різномірних джерел. Таким чином, інструментарій відповідає такому, який має мати науково-історичне дослідження.

Розділ 2. Репрезентація імператорської влади за часів принципату

2.1. Позиція імператора в політичній системі принципату

Перед тим, як перейти безпосередньо до питання репрезентації імператорської влади за часів принципату, слід розглянути саму позицію імператора в політичній системі того часу. В цілому, саме тоді починає виокремлюватися «титул» «імператора» як окреме, самодостатнє явище, як титул того, хто беззаперечно перебуває на чолі римської держави.

Цікавою в цьому контексті видається термінологічна ситуація, адже титул «імператора» спочатку означав трохи інше. Для початку слід зрозуміти те, як влада «працювала» в уявленні римлян. «Форм влади» було декілька, серед них слід особливо виокремити: *auctoritas* («авторитет», ступінь соціального престижу і, як наслідок, впливу), *potestas* (офіційна/законна влада, що надходить від заняття певної посади) і, що важливо, *imperium* — вища форма виконавчої влади, що дозволяла громадянину контролювати військову або державну установу: так, *imperium* міг бути наданий як і над певною військовою одиницею, так і над провінцією чи територією. Спочатку *imperium* позначав абсолютну або царську владу (цар як вищій магістрат) — саме слово походить від латинського дієслова *imperare*, тобто наказувати, — яка стала дещо обмеженою за часів республіки¹. Людина, що мала *imperium*, називалася тоді «імператором» і мала, в принципі, абсолютні повноваження застосовувати закон у межах своєї магістратури чи промагістратури, хоча військові повноваження в теорії застосовувалися лише за межами міста.

Не кожен *imperium* був рівним — існували різні його ступені, які позначалися оригінальним чином: носій імперіуму супроводжувався лікторами, які несли фасції (пучки в'язових або березових прутів), як символ влади. За межами міста до фасціїв додавалися сокири, щоб символізувати право «імператора» на застосування смертної кари за межами Риму. Існувала ціла

1. Oxford Classical Dictionary / ed. S. Hornblower, A. Spawforth. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 1996. pp. 751—752

ієрархія того, скільки лікторів має супроводжувати носія певного ступеня імперіуму — так, претора супроводжували 6 лікторів (2 в межах міста), консула — 12, як і традиційні диктатори¹, хоча починаючи з диктатури Сулли останнє кількість збільшилася до 24². І, нарешті, останнім «ступенем» був «*imperium maius*» — надзвичайний ступень імперіуму, який означав, що його носій був вищим за рангом абсолютно всіх інших власників імперіуму того ж типу або рангу, але лише у своїй компетенції.

Вже за часів пізньої Римської республіки «імператором» зазвичай стали називати прославлених військових командирів. Наприклад, здобувши велику перемогу, війська могли проголосити їх полководця «імператором», через «акламацію». Це, в свою чергу, давало проголошеним імператорам право на апеляцію до Сенату щодо проведення тріумфу. Ще Діон Кассій писав, що в добу республіки це звання ненадовго присвоювали лише тим полководцям, які здобули значну перемогу в битві (протиставляючи це ситуації за часів принципату, коли титул став пожиттєвим і не прив'язаним до перемоги в битві) (LIII.17.4). Прикладами таких імператорів в «старому» сенсі є такі досить яскраві фігури римської історії, як Помпей, Сулла або Цезар³.

Трансформація титулу відбулася не одномоментно і досить таки навіть в чомусь випадково: адже, в ході громадянських війн, результатом якої називають падіння Республіки і встановлення Імперії Октавіаном Августом, не існувало титула, що позначав би взагалі усю повноту влади в широкому спектрі — що не означає, що окрема людина не могла такої влади мати.

Так, після перемоги в громадянській війні, Гай Юлій Цезар стає беззаперечним правителем Риму, водночас будучи обраним консулом,

1. Brennan T. C. *The fasces: a history of ancient Rome's most dangerous political symbol*. Oxford University Press, 2022. p. 50.

2. Brennan T. C. *The fasces: a history of ancient Rome's most dangerous political symbol*. Oxford University Press, 2022. pp. 20—21

3. *Oxford Classical Dictionary*... pp. 728—729

диктатором, займаючи також посаду великого понтифіка, тоді як вже в 44 р. до н. е. він офіційно стає пожиттєвим диктатором. Водночас, значна кількість титулів, які йому були надані, є скоріше відображенням його персонального статусу переможця в громадянській війні, аніж реальним джерелом його влади¹.

Слід відзначити, що уявлення про існування титулу, що позначав би усю повноту верховної влади в руках однієї людини у римлян було — так позначали царську владу. Але, водночас, в традиційній римській політичній думці монархія розглядається негативно — тут можна згадати генезу Римської республіки і повалення монархії. Відповідно, сама ідея монархії ставала досить токсичною для римського політичного середовища — зокрема, звинувачення в прагненні до царства стають однією з класичних форм політичної інвективи². Внаслідок цього, виникала парадоксальна ситуація, коли людина, де-факто маючи владу, подібній царській, не претендувала на сам царський титул.

Відповідно, тим сильніше проявляється екстраординарна позиція Гая Юлія Цезаря в цьому плані. Серед значної кількості титулів і почестей, якими був «нагороджений» Цезар, яскраво виділяється зображення Цезаря на римських монетах, що було безпрецедентною річчю — до цього живих римлян взагалі ніколи не зображувалися на монетах³. Окрім того, сакралізувалася особистість Цезаря — підкріплювалася легенда про рідство роду Юлієв Цезарів з Венерою, тоді як в храмі Квіріна, якого часто ототожнювали з засновником Рима Ромулом, була розміщена статуя Гая Юлія Цезаря, до того ж надписом «непереможному богу». Перейменованій був місяць Quintilis в Julius, введена клятва генієм Цезаря, вводилися жертвоприношення кожного року на його

1. Wilson M. B. Dictator: the evolution of the Roman dictatorship. Ann Arbor, MI: Michigan University Press, 2021. pp. 311—13.

2. Baraz Y. Discourse of Kingship in Late Republican Invective // *Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance* / ed. N. Panou, H. Schadee. Oxford: Oxford University Press, 2018. p. 45

3. *Coinage and Identity in the Roman Provinces* / ed. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett. Oxford: Oxford University Press, 2005. p. 44.

честь і заради його безпеки, а врешті-решт, було почато будівництво храму Цезаря, для чого було створено нову жрецьку посаду, яку зайняв Марк Антоній¹.

Показовим було й те, що він мав право носити одяг тріумфатора і лавровий вінок², був встановлений золотий трон в Сенаті³ з якого Цезар відмовлявся вставати, коли до нього підходили сенатори — в сукупності, Цезар справляв майже «царське» враження, хоча від царського титулу він відмовився, коли він йому був запропонований Марком Антонієм. Існують різні інтерпретації щодо цього кроку: від політичного розрахунку або це була особиста ініціатива Марка Антонія. Так чи інакше, чутки про монархічні амбіції⁴ — в державі, де поняття «цар» і «тиран» ототожнювалося ідеологічно — у комбінації з недовольством щодо його необмеженої влади, привели до вбивства Гая Юлія Цезаря, вбивці якого, позиціонуючі себе «тираноборцями»⁵, незадовго були повалені прихильниками Цезаря.

Ще в своєму заповіті Цезар призначив спадкоємцем і прийомним сином свого внучатого племінника Октавіана, який, таким чином, успадкував майно і лояльність більшості союзників. Надалі, після формування Другого Триумвірату, громадянських воєн, Октавіан стає на вершині піраміди римського державного управління, так само отримуючі дедалі більше титулів і посад, які до цього колись отримував Цезар. Підхід Октавіана був достатньо оригінальний: уникаючи токсичного монархічного титулу, прагнувши

1. Taylor L. R. *The Divinity of the Roman Emperor*. Philadelphia: Porcupine Press, 1975. P. 67-68.

2. Steel C. *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*. Edinburgh University Press, 2013. P. 208.

3. Причому існує версія, що і для Цезаря, і для його сучасників, ці символи могли асоціюватися з етруськими царями — див. Rawson E. *Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and Their Roman Equals* / *The Journal of Roman Studies*. Vol. 65. 1975. p. 148.

4. Meier C. *Caesar* / Transl. by D. McLintock. Basic Books, 1995. pp. 476—77.

5. *Caesar Augustus: Seven Aspects* / ed. F. Millar, E. Segal. Oxford; New York: Clarendon Press, 1984. p. 140.

відновити соціальну стабільність, Октавіан формально проголосив про повернення влади Сенату і Народу Риму. Водночас, він був проголошений «прицепсом», першим серед рівних, і отримав від Сенату контроль над майже усіма римськими провінціями на 10 років — чисто формальна умова, яку він мог відновлювати безкінечно. Він же був і великим понтифіком, командував усіма легіонами, мав трибунську владу, консульський *imperium*.

Продовжував він і курс на сакралізацію — хоча основним об'єктом залишався його прийомний батько, Гай Юлій Цезар (що також дозволяло Октавіану бути сином божества), Октавіану було надано ім'я «Августа» — до цього, лише почесь, яка мала релігійні конотації. Врешті-решт, це ім'я/титул будуть надані Тиберію, його спадкоємцю.

В цілому, все це демонструє, як вже було сказано, ситуацію, коли людина має де-факто царську владу, але не може конвертувати її в формальну царську владу. Натомість, відбувається концентрація зайнятих посад, титулів, почесей, включаючи сакральних, в рамках однієї особи, за умовою формального збереження Республіки — явище в періоді римської історії, що отримало назву «принципат». «Імператор» ще не був «титулом» — хоча Октавіан Август і використовував «імператор» замість власного преномена (його повний «титул» звучав як *Imperator Caesar Divi Filius Augustus*), а саме «звання» імператора будуть носити лише правителі імперії. Натомість, офіційним «титулом» був скоріше «Август», тоді як «принцепс», незважаючи на історіографічну назву періоду, використовувався більше Августом, аніж його попередниками.

Відповідно, говорячи про положення імператорів часів принципату, ми говоримо про положення людей, яких ми називаємо імператорами, тоді як їх «реальні» титули/імена могли різнитися — так, Тиберій, Калігула і Клавдій майже не називали себе імператорами, на відміну від Нерона. Формально, імператори, як і Август та Цезар (якого в римській історіографії, що цікаво,

традиційно вважали першим імператором¹), займали цілу низку «республіканських» за походженням посад: імператори регулярно обиралися консулами і цензорами. Їм також надавався вищий ступінь імперіуму, *imperium maius*, вони мали контроль над усім військом, а також, що немаловажливо, мали трибунську владу — незважаючи на те, що трибунами вони не були. Імператори також мали контроль над релігійними справами, водночас маючи власний культ, посвячений їх генію.

Однак, навіть такий декоративний республіканізм істотно ускладнював позицію імператорів в питанні наслідування, чіткої системи якого так і не існувало² — проблема, яка так і ніколи не буде остаточно вирішена. Взагалі існує думка, що, говорячи про владу римських імператорів, слід говорити не про її легітимність, а про її сприйняття населенням — не існувало жодного формального критерію того, чи «підходить» людина для того, щоб бути імператором. Натомість, влада імператора трималася на підтримці наступних трьох «стовпів»³⁴:

1. Армії — найважливіший чинник збереження (і отримання) імператорської влади: вона могла не лише піднести, а й скинути правителя, що добре усвідомлювали вже за Флавіїв та Антонінів. Акламація легіонами фактично надавала претендентові статус імператора задовго до формальних рішень сенату, яке лише підтверджувало цей статус.
2. Сенату — водночас, попри втрату частини реальних повноважень, сенаторська аристократія зберігала величезний соціальний престиж.

1. Barnes T. The First Emperor: the view of late antiquity // *A Companion to Julius Caesar* / ed. M. Griffin. Wiley-Blackwell, 2009. pp. 279—282

2. Petit P. *Pax Romana*. University of California Press, 2022. pp. 52—54

3. De Blois L. *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War*. New York; London: Routledge, 2018. p. 2.

4. Гудков Н.А. Представление о легитимности императорской власти в Римской империи / *Известия АлтГУ. Исторические науки и археология*. №5. Белгород, 2023. с. 49.

Формальне визнання імператора сенатом перетворювало військовий факт на юридично й символічно легітимне правління. Для самого принцепса підтримка сенату залишалася бажаною, принаймні на рівні риторики, оскільки він прагнув позиціонувати себе як продовжувача республіканських традицій, а не їх руйнівника.

3. Міського плебсу — сам по собі плебс не був в будь-якому разі організованою політичною силою в сучасному розумінні, але невдоволення плебсу, особливо в самому Римі, могло перетворитися на фактор політичної нестабільності, що усвідомлював вже Август. Відповідно, було важливо підтримувати лояльність міського населення, зокрема і шляхом організації публічних видовищ, роздачі зерна тощо.

В сукупності, все це створювало «систему прийняття», в межах якої монархія як форма влади загалом сприймалася як дана, як стале явище, але кожен конкретний імператор мусив постійно підтверджувати свій статус: військовими перемогами, благодіяннями, дотриманням норм *pietas*, справедливим судочинством і т.п. Легально позиція імператора була хибкою — як мінімум через відсутності чіткого принципу спадкування престолу: в теорії будь-хто міг опинитися при владі, при належній підтримці. Таким чином, імператор не був, як європейські монархи, легітимним сам по собі — він мав бути сприйнятим, і постійно працювати на підтримкою цього сприйняття.

І хоча, в контексті питання династичної монархії та спадкоємства, ранні імператори все ж таки були родичами — що дозволяє історикам об'єднувати їх в династію «Юліїв-Клавдіїв» — і намагалися встановлювати і підтримувати кровні зв'язки, самогубство Нерона приводить до того, що династійний принцип успадкування, який фактично почав складатися, не в останню чергу через те, що і сенат, і народ побоювалися нових громадянських воєн, переривається. Врешті-решт, фактично, саме підтримка армія стане визначати (і визначала) імператорів, що в кінцевому результаті приведе Рим до серії

громадянських воєн, наявністю яких імперія буде характеризуватися до останніх своїх днів (включаючи й Візантію, східного продовження Римської імперії).

В цілому, слід окремо зупинитися на проблемі дихотомії монархія-республіка. В цьому плані можна відрізнити наступні речі: республіка і монархія в сучасному (політичному, науковому) значенні, і республіка та монархія як їх розуміли римляни. Згідно з римською політичною думкою, республіка відрізняється тим, що в республіці управління підпорядковане публічним, а не приватним інтересам — в практичному застосуванні, за часів Римської республіки це означало, що влада належала Сенату, а не царю, який ототожнювався б з тираном — таким чином, римсько-республіканська модель державного устрою уникала влади однієї людини¹. Від того, тут вже можна виділити два елементи - формальна риторика і намір.

На відміну від звичних сучасній людині уявлень про монархію як «традиційну» форму правління, в римському політичному контексті саме республіка була сталою, традиційною і загальноприйнятною формою правління — повалення монархії було ключовим державотворчим міфом, який відіграв важливу роль в пізній Республіці². Захоплення і утримання Октавіаном Августом повної влади, відповідно, порушувало «намір» республіки, але формально він оформив своє правління за республіканськими нормами. Оперуючи в світоглядній системі римлян, згідно з якою монархія ототожнювалася з тиранією, правління Октавіана в цьому плані було цілком «республіканським» — іншими словами, республіка в цьому сенсі означає не скільки правління Сенату, а скільки здійснення управління заради публічного блага, хоча б й однією персоною.

1. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. p. 2

2. *Antimonarchic Discourse in Antiquity* / ed. by H. Börm. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015. P. 15-16

Проблема прийняття такого визначення як суто об'єктивного, однак, полягає в тому, що прийняття таких термінів означає некритичне сприйняття римських упереджень та риторики — аж до того, щоб позиціонувати не те, що Римську імперію часів домініату як республіканську, а й навіть Візантійську імперію як республіку¹. На відміну від римських уявлень, більшість традиційних монархій — від Єгипту до Китаю — мали власні концепції того, що монарх править не заради себе, а заради блага підданих, підтримання загальної справедливості. Дивлячись на ситуацію об'єктивно — і приймаючи таку концепцію республіки - виходить, що практично кожна давня країна була республікою, що унеможлиблює використання терміну республіка в науковому, а не політико-філософському сенсі. Відповідно, звертаючись до загальноприйнятого розуміння терміну монархії — «єдиновладдю», формі правління, за якої влада належить монарху, який має відповідний титул — форма правління принципату видається фактично монархічною і формально-республіканською. Більш того, розвиток сакралізації принцепса, розвиток політичної думки в напрямі того, що принцепс править заради публічного блага — є цілком властиві й іншим класичним монархіям.

Переходячи до сфери державного управління, в ній імператор спирався на наближених чиновників, особисту раду (*consilium principis*, який став офіційним органом за правління Тіта²), до складу якої входили люди, обрані за свої військові, юридичні або дипломатичні навички. Однією з найвпливовіших постатей при імператорському дворі був преторіанський префект — командувач преторіанської гвардії, який також виконував обов'язки заступника імператора під час військових походів. Його зростаюча влада іноді становила — і, врешті-решт, буде становити — небезпеку для самого імператора. За часів Августа найвищі державні посади обіймали представники сенаторського або

1. Див. Kaldellis A. *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*. Harvard University Press, 2015. 312 p.

2. Suet. Tit. 7, 2

вершницького стану, тоді як нижчі посади здебільшого надавалися імператорським вільновідпущеникам чи навіть рабам з його дому.

Водночас, імператор поступово концентрує в собі і законодавчу та судову владу. Хоча до принципу «*legibus solutus*» («звільнений від дії законів») ще було далеко, але ще ранні імператори, за необхідністю, могли «звертатися» в Сенат на отримання права бути звільненим від дії закону, хоча вже Доміціан почав привласнювати собі цю прерогативу Сенату. Так само, вже наприкінці II століття імператори де-факто привласнюють вищу судову і законодавчу владу: закони вже більше не приймалися сенатом або народними зборами, як це було раніше за Республіки та на початку Принципату. Розпорядження імператора (*constitutiones principis*) — едикти, декрети, рескрипти — таким чином набувають сили закону без додаткового затвердження іншими органами. Особливо важливими в римській легальній практиці ставала остання категорія, рескрипти.

Чисто формально рескрипти в принципі були нічим іншим, як «лише» особистою думкою імператора щодо тої чи іншої справи. Водночас, вони водночас часто містили авторитетні тлумачення закону або навіть нові правові норми. Спрощуючи, їх можна назвати обов'язковими прецедентами — такими, зокрема, їх вважали римські юристи, які регулярно цитували імператорські рескрипти. Сама практика імператорських рескриптів набула поширення за правління Антонінської династії імператорів та була згодом значно розширена Септимієм Севером. В цілому, рескрипти де-факто стають найважливішим законодавчим інструментом імператора і, отже, одним з найбільш значущих виражень імперської влади в правовому аспекті.

Отже, незважаючи на сталу історіографічну термінологію, перетворення «Республіки» на «Імперію» не сприймалося римлянами як відмова від «республіки» і перехід до «монархії». Імператори — позиція яких була сукупністю формальних посад, а не якимось прописаним в законодавстві

титулом (до того ж, існували різні види верховного «титулу»/імені) — таким чином, були найвищими магістратами і головнокомандуючими, а не монархами, що в свою чергу сильно ускладнювало систему успадкування: імператори, замість того, щоб бути «легітимними» в сучасному сенсі, були скоріше «прийнятними» для, в першу чергу, армії, але й сенату та народу також, і мали постійно підтримувати лояльність всіх трьох груп, інакше виникала загроза узурпації, яка при успіху ретроактивно «легалізується».

2.2. Репрезентація імператорської влади на державному рівні

Репрезентація імператорської влади на державному рівні в епоху принципату являла собою багатогранну систему, головною метою якої було надання забезпечити панівне положення Августа у вибудованій ним де-факто автократичній системі¹, зробити її зрозумілою та прийнятною для більшості населення — як римського, так і не римського, за умов збереження республіканських інституцій².

Так, в рамках сталої республіканської політичної традиції, як вже зазначалося, йшла мова не про відверту відмову від республіканських інститутів, а про їх поступове «переналаштування» таким чином, щоб одна особа могла зосередити в своїх руках всі ключові республіканські позиції верховної влади: імператорська влада подавалася як своєрідне продовження республіканських інститутів і традицій, а не як відновлена царська влада.

Саме тому Октавіан Август представляв себе як «принцепса», тобто «першого громадянина»³. Водночас, в написаній Октавіаном автобіографії — *Res Gestae Divi Augusti* («діяння божественного августа») — він чітко зазначив, що перевершував усіх інших громадян лише своїм *auctoritas* («авторитетом»), а не *potestas* (формальна влада), якої в нього, за словами Августа, було не більше, аніж у його колег-магістратів⁴. Більш того, за свідченнями Светонія, Август публічно заборонив називати себе *dominus*, вважаючи слово образливим, побачивши як публіка схвалювала актора, який вимовив у його присутності

1. *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD* / ed. by J. Wienand. Oxford University Press, 2014. 1st ed. p.448

2. Ferguson R. J. *From the Roman Republic to the Roman Empire: Transition, Slogan and Memory. Past and Future*, 2024. p.2.

3. *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate* / ed. by: K. A. Raaflaub and M. Toher. Berkeley: University of California Press, 1990. p.68.

4. *Res Gestae*. 34.3.

слова о *dominum aequum et bonum*¹. Август послідовно відмовлявся від диктаторського «титулу», так само і уникав того, щоб його називали царем: ця позиція підкреслювала його самопрезентацію як захисника свободи, а не як володаря рабів. Розмежування такого роду, в цілому, можна вважати основою усього ідеологічного, так би мовити, оформлення принципату — принципат, таким чином, був побудований на приховуванні домінуванню, що притаманне владі самій по собі тощо².

Слід наголосити додатково, що *auctoritas*, на відміну від юридично визначеної *potestas* (офіційної влади, прив'язаної до посади), була соціальною якістю, що охоплювала моральний авторитет, компетентність та репутацію, що давало реальний, хоча й «неформальний» вплив на рішення. Август, як той, чий *auctoritas* був беззаперечним, виступав і як «зразок для наслідування» (*exemplum*) для громадян Риму, включаючи й управлінців. У республіканську добу такими «зразками» були видатні полководці та державні діячі минулого, тоді як в імперську ж епоху центральним *exemplum* стає саме імператор.

Римське суспільство в цілому було консервативним і побудованим навколо шануванні традиції, звичаїв предків (*mos maiorum*)³ та вже схвалених вчинків — наступні покоління римлян мають наслідувати «більш моральним» старшим поколінням⁴. *Auctoritas* підкріплювалася зовнішньої поведінкою, демонстрацією поміркованості, висловленням поваги до традицій: так, Август зазначав, що він відновив «багато зразкових практик предків»⁵. Водночас, враховуючи, що ідеальний правитель (тобто *optimus princeps*) «навчає своїх

1. Suet. Aug. 53.1

2. Ando C. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley: University of California Press, 2000. P. 24

3. Wallace-Hadrill A. *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge University Press, 2008. pp. 215-218

4. *Tradition and Power in the Roman Empire* / ed. by S. Betjes, O. Hekster, E. Manders. Brill, 2024. P. 186

5. *Res Gestae* 8.5.

громадян чинити правильно, чинячи правильно сам» — Август сам відверто зазначав, що став прикладом для його сучасників і наступних поколінь¹.

Імператор, з точки зору ідеології принципату — це, відповідно, не просто людина, що займає кілька магістратських позицій, а ще й найвищий моральний авторитет: в цьому плані зв'язок є двостороннім, бо імператор, водночас, займав свою позицію (з точки зору ідеології) через наявність в нього вищих моральних чеснот, повазі до традицій предків — і водночас, у прикладі Августа, він виступав і джерелом для таких традицій. Його влада, таким чином, оформлювалася як щось звичаєве і традиційне — саме його стиль правління, політичний режим та їх особливості стали прийнятним стандартом для наступних римських правителів, що легітимізувало і сам режим, його форму тощо. В цілому, існує думка, що принципат Августа, використовуючи термінологію Макса Вебера, можна назвати таким, який побудований на «харизматичній владі», яка лише з протягом часу почала набувати бюрократичних і традиційних елементів панування².

Водночас, *potestas*, незважаючи на формальну перевагу *auctoritas*, також відігравав дуже важливу роль. Розуміючи *imperium* як вищу форму *potestas*, стає можливим виокремити наступні компоненти імператорської *potestas*:

1. *Tribunicia potestas* (трибунська влада)³: вона стала постійною ознакою імператорської влади, хоча формально імператори мали тільки трибунську владу, а не саму посаду трибуна (яку мали б займати тільки представники плебсу). Традиційно трибуни народу мали сакральну недоторканність (*sacrosanctitas*) та мали право «допомоги» громадянам (*ius auxilii*), заступатися за них проти зловживань інших магістратів.

1. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 189

2. Hölscher T. Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism // The Journal of Roman Studies. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 2003. Vol. 93. P. 16.

3. Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate... p.109

Передача трибунської *potestas* імператорові дозволяла поєднати в його постаті і роль захисника народу та справедливості в республіці.

2. *Imperium maius* (тобто вищий імперій)¹: як вже зазначалося раніше, цей традиційний військовий *imperium* магістратів, особливо консулів і проконсулів, у руках імператора набуває нового вигляду: Август, отримавши після низки компромісів проконсульський імперій (який за був за статусом «вищим» (*maius*), тобто такий, що за повноваженнями переважав будь-якого іншого магістрата, і, що важливо, поширювався на всю територію імперії), отримав тим самим у власне підпорядкування усі римські армії — навіть ті, що були формально підлеглі сенатським намісникам. Будь-яка військова перемога, таким чином, могла бути приписана в першу чергу Августові, а не окремим полководцям.
3. *Imperium consulare* (тобто консульський імперій)²: як і у випадку з трибунською владою, Август відмовився перманентно займати посаду консула, водночас зберігши за собою ключові елементи влади посади, зокрема і право головувати в сенаті. В свою чергу, це дозволяло йому контролювати напрямок дискусій в сенаті, встановлювати порядок денний, не позбавляючи формально історичних прерогатив сенату.

У результаті, до кінця правління Юліїв—Клавдіїв, можна говорити про те, що імператорська влада була юридично оформлена як «сума» традиційних повноважень, сконцентрована в руках однієї особи (хоча яка де-факто стала неподільною³), підкріплена її високим авторитетом — ідеологічно, джерелом влади все так же залишався *Populus Romanus*.

1. Roller M. *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome*. Princeton: Princeton University Press, 2001. p.286

2. Rich W. *Making the Emergency Permanent: «Auctoritas, Potestas» and the Evolution of the Principate of Augustus* // *Des réformes augustéennes* / ed. by Y. Rivière. Rome: Ecole Française de Rome, 2012. p.68

3. Flaig E. *A Coherent Model to Understand the Roman Principate: “Acceptance” instead of “Legitimacy” and the Problem of Usurpation* // *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo* / ed. J-L. Ferrary, J. Scheid. Pavia: IUSS Press, 2015. p. 91

Як вже зазначалося, влада імператора базувалася на здатності заручитися підтримкою та згодою армії, сенату та народі, на існуванні і підтримці консенсусу — влада «сама по собі» не була легітимною, не була вона й легітимною за правом народження/приналежності до царського роду¹. На цьому специфічному ґрунті і формується імперська ідеологія, яку можна визначити як відносно зв'язний комплекс ідей, цінностей та образів, що мали б обґрунтовувати, виправдовувати й навіть “направляти” верховну владу того чи іншого імператора.

Одним з компонентів цієї ідеології було складання «етичного портрету» правителя. Його не можна назвати продуктом лише продуктом державної пропаганди, але, незважаючи на це, імператори намагалися відповідати цьому «портрету», відповідаючи тим самим покладеним на них очікуванням, від чого й залежало підтримання владного консенсусу. Проблемою фактичного формального всевладдя було те, що імператори, тим самим, були в теорії обмежені лише особливими якостями (фактично, існували й інші, політичні, але мова йде про ідеологічний вимір) — саме тому практично всі «публіцисти» того часу наголошували на необхідність відповідності імператором певним моральним якостям² — водночас, і сама імператорська влада будувалася на ідеї того, що імператори «заслужували» цю владу.

Відповідно, імператорський портрет складався з набору певних моральних чеснот (*virtutes*), і нагадування про які були на монетах: *Aequitas* (справедливість і чесність, особливо у фінансовій та судовій сфері), *Pietas* (благочестя, виконання обов'язків перед богами, родиною та державою), *Virtus* (мужність, насамперед військова, готовність ризикувати життям заради *res*

1. Flaig E. A Coherent Model to Understand the Roman Principate: “Acceptance” instead of “Legitimacy” and the Problem of Usurpation... pp. 86-87.

2. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power.* Cambridge: Cambridge University Press, 2011. p.56

publica), *Providentia* (передбачливість, здатність піклуватися про майбутнє держави) і *Liberalitas* (щедрість правителя по відношенню до його підданих)¹.

Слід зазначити, що ці п'ять чеснот не збігалися точно з «канонам» Августа, викарбуваним на його Золотому Щиті (*Clipeus Virtutis*) у 27 р. до н. е.², який містив *virtus*, *clementia* (поблажливість), *iustitia* (правосуддя) та *pietas*³. Значною мірою, ці п'ять чеснот не були чітко прописаною «програмою», за якою, як за інструкцією, формувався образ імператора — однак, водночас, підкреслювалися в той чи іншій мірі саме ці п'ять чеснот та їх варіацій.

Водночас, імператор проголошувався джерелом незлічених благ (*beneficia*)⁴, як такий, завдяки якому Рим може насолоджуватися такими речами, як, наприклад, *Victoria* (перемога), *Felicitas* (щастя/успіх), *Pax* (мир), *Concordia* (злагода), *Salus* (безпека/благополуччя) та *Fortuna* (удача)⁵.

Загалом, в соціальних науках розрізняють «приписаний» статус — тобто пов'язаний із походженням, становою належністю чи іншими «даними» характеристиками — та досягнутий, що базується на конкретних діях і визнаних успіхах⁶. У випадку імператорської позиції ці дві логіки завжди перепліталися, хоча протягом II століття наголос усе ж здебільшого робився на досягнутому статусі: додаткові титули й почесні прізвиська часто надавали у зв'язку з конкретними заслугами. Так, *Antoninus* був названий *Pius* як наслідок визнання його зразкового благочестя⁷, а *Коммоду* титул *Felix* було надано після

1. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West...* p.59-61

2. *Res Gestae*. 34.

3. Rich J. *Making the Emergency permanent...* p. 40

4. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West...* p. 107

5. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West...* pp.108-111

6. Johns K. A. *Crisis of Consensus: The Epigraphic Representation of Imperial Status in the Latin-speaking West, AD 180-235*. Ph.D. diss. University of Warwick, 2022. p. 43

7. Johns K. A. *A Crisis of Consensus...* p. 118

успішного придушення заколоту в Британії, що трактувалося як знак особливого щастя й сприятливої долі¹.

Наприкінці II — на початку III століття ситуація змінюється, а ідеологічний зміст *virtutes* зазнав суттєвого зсуву в бік абстракції. Починаючи принаймні з правління Макріна, чесноти на кшталт *Pius* та *Felix* дедалі частіше сприймаються не як винагорода за доведену поведінку, а як характеристика, яка начебто притаманна самому імператорському стану². Нові правителі нерідко отримували подібні титули практично відразу після сходження на престол, до того як встигли проявити себе: іншими словами, статус дедалі більше «генерувався» самим фактом зайняття імператорської посади, а не особистими досягненнями. Титули, покликані колись підкреслювати унікальні чесноти конкретної особи, почали виконувати функцію формального інструмента легітимації того, хто фактично опанував владу.

Характерним стає і привласнення «перемоги» (*Victoria*) і її перетворення, так само, на невід’ємну рису самої імператорської посади: якщо в республіканську епоху тріумф був винятково особистою нагородою для видатного полководця, то в умовах принципату «*Victoria*» дедалі більше ототожнюється з інститутом імператорства загалом³. З кінця республіки закріплюється принцип, згідно з яким заслуга за перемогу належить не стільки безпосередньому командирі, скільки тому, хто володіє *imperium* та *auspicium*, тоді як за часів принципату цей принцип остаточно закріплюється за постаттю принцепса: усі успіхи римських легіонів трактуються як прояв його особистої військової доблесті — тобто усі військові кампанії, незалежно від того, чи очолював їх імператор особисто, вважалися такими, що відбуваються під його

1. Johns K. A. *A Crisis of Consensus...* p. 133

2. Johns K. A. *A Crisis of Consensus...* p. 372

3. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West...* pp.161-163

auspicia¹. Традиційний тріумф для сенаторських полководців замінюється на так звані *ornamenta triumphalia*² — почесні відзнаки, що давали право на статую, особливий одяг і титулатуру, але не на повноцінну тріумфальну процесію.

Цей процес абстрагування чеснот супроводжувався глибшим ідеологічним переломом. І хоча у латиномовних провінціях протягом II століття широкого поширення набув епітет *optimus*, який наголошував на моральній зразковості правителя й представляв його як взірцевого благодійника та опікуна громадян, з часів Коммода й особливо за Северанів у почесних написах усе частіше зустрічається інший термін — *dominus*³. Звісно, у III столітті *dominus* ще не був офіційним титулом у суворому сенсі: його зазвичай не вживали в центральних документах. Водночас, його повсюдне використання в регіональних написах демонструє глибину ідеологічного зсуву.

Взагалі, говорячи про репрезентацію імператорської влади, неможливо не згадати про методи репрезентації — тобто про «систему комунікації»⁴, через яку імператорська влада «пояснювала» себе підданам⁵. Серед таких компонентів окремо слід виокремити:

1. Монети — вони виступали найбільш «масовим» носієм образів та гасел, виступаючи найзручнішим засобом пропаганди⁶⁷. Аверс із портретом

1. Koortbojian M. *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. p. 150-151

2. Levick B. *Augustus: Image and Substance*. London & New York: Routledge, 2010. p. 94

3. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West...* pp. 283-284

4. Hekster O. *Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2015. p. 26

5. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. p. 13

6. De Blois L. *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War*. p. 19

7. Абрамзон М. Г. *Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи*. М.: Институт археологии РАН, 1995. С. 94.

імператора й титулатурою, реверс із алегоріями чеснот, богів чи перемог тощо — все це створювало постійний візуальний фон, у якому імператор поставав джерелом порядку, миру, процвітання для громадян імперії.

2. Епіграфіка (написи на будівлях, вівтарях) — вона фіксувала не лише факти будівництва чи кому посвячена та чи інша будівля, а й надавала морально-політичну, так би мовити, «характеристику» імператорів¹, нагадуючи про їх благочестя, справедливість, турботу про підданих.
3. Монументальне мистецтво та архітектура (арки, форуми, статуї) — в свою чергу, вони «матеріалізували» імперську ідеологію в міському просторі, роблячи її буквально частиною, що важливо, щоденного досвіду мешканців імперії.
4. Законодавчі та адміністративні тексти — окрім суто якогось, наприклад, законодавчого акту (або щось на кшталт нього), вони нерідко містили риторичні преамбули, які наголошували на *pietas*, *clementia* чи *providentia* імператора, перетворюючи навіть сухі правові акти на засіб пропаганди.

Особливе місце в цій системі займали уявлення про божественне підґрунтя імператорської влади. Уже в принципаті з'являється тенденція бачити в успішному правителіві того, кого «обрано» богами, а його успіхи — як знак цієї божественної прихильності. В свою чергу, «божественна» легітимація стала однією з ключових елементів ідеології влади. В цьому контексті необхідно розглянути т.з. «імперський культ», який поєднав традиційну римську релігійну практику з елліністичними звичаями обожнювання правителів².

Ще Октавіан Август претендував на особливу прихильність богів, що виправдовувало його особливий стан в Римській державі — таку претензію він

1. The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.—A.D. 476) / ed. L. De Blois, P. Erdkamp, O. Hekster та ін. Amsterdam: J. C. Gieben, 2003. p. 3

2. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... p. 134

підкріплював, наприклад, результатами Акційської та Александрійської битв, після яких не залишилося нікого, хто міг би, в очах римлян, продемонструвати більшу божественну підтримку, аніж та, що є у Августа¹. Слід відзначити, що новаторство Августа полягало не стільки в самому використанні божественної риторики, а скоріше в тому, що він зробив її використання привілеєм принцепса та його *domus*, імператорської родини², паралельно суттєво розширивши коло божеств, від яких він немов би отримував підтримку — навіть привласнюючи підтримку таких божеств, Геркулес та Діонісій, які до цього пов'язувалися з його суперником, Марком Антонієм³ — Римська релігійна практика включала шанування місцевих богів та їх інтеграцію до загальноімперського пантеону, заради підтримання *pax deorum*.

«Приватизація» риторики привела до перекриття каналів, через які потенційні суперники могли би претендувати на схожу легітимацію: так, останнім засвідченим храмом, який був присвячений кимось не з імператорської родини, був храм Аполлона Сосіана, поблизу театру Марцелла, посвячений Гаєм Сосієм⁴ наприкінці 30-х років до н. е. Практика проведення тріумфу також була поставлена під контроль: Луцій Корнелій Бальб у 19 р. до н. е. став останнім полководцем, який, не належачи до кола імператорської родини, був удостоєний тріумфу⁵. Відповідно, шлях до публічної демонстрації «божественно схваленої» військової слави для потенційних конкурентів виявився фактично заблокованим.

Разом із цим Август забезпечив собі провідне місце не лише в політичній, а й у релігійній ієрархії. Формула *primus inter pares* у його випадку

1. Tradition and Power in the Roman Empire... pp. 22-23

2. Tradition and Power in the Roman Empire... pp. 22-23

3. Levick B. Augustus: Image and Substance. p. 15

4. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 23

5. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 23

поширювалася і на релігійну сферу: Октавіан домігся внесення свого імені до священного гімну Саліїв¹ і за один рік відновив десятки храмів, демонструючи тим самим турботу про традиційну релігію², Надзвичайно важливим став факт зосередження в руках Августа винятково великої кількості жрецьких посад³, в тому числі і позиції верховного жерця, *pontifex maximus*, як це зробив і його прийомний батько, Гай Юлій Цезар⁴.

Насправді, використання свого родинного зв'язку з Цезарем стало важливим елементом ідеологічної практики Августа: не враховуючи той факт, що свій політичний шлях багато в чому ґрунтувався навколо того, що саме він — спадкоємець Цезаря, не менш важливим стає релігійний вимір, а саме встановлення культу «Божественного Юлія», *Divus Julius*.

Так, сенатське рішення про обожнення Юлія Цезаря дало Октавіану можливість презентувати себе як «сина божества» (*divi filius*)⁵, обожнюючи тим самим не самого себе, чим він демонстрував власну поміркованість та відданість традиціям, а свого прийомного батька, що опосередковано сакралізувало і самого Августа. Апофеоз Цезаря був підтверджений жертвопринесеннями, а зірка (*sidus Iulium*) — комета, що з'явилася під час ігор на честь Перемоги Цезаря (*Ludi Victoriae Caesaris*) у липні 44 р. до н.е. — стала ключовим релігійним та пропагандистським аргументом для підтвердження його обожнення⁶, з'явившись на монетах і статуях, і водночас символом, який Август свідомо зображав на власних шоломах і монументальних портретах⁷.

1. Levick B. *Augustus: Image and Substance*. p. 289

2. Zanker P. *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988. p. 3

3. *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate...* p. 382

4. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)...* p. 135

5. Levick B. *Augustus: Image and Substance*. p. 30

6. Levick B. *Augustus: Image and Substance*. p. 30

7. Zanker P. *The Power of Images in the Age of Augustus...* p. 35

І хоча в провінціях ширився культ живого імператора, у самому Римі, де політичний баланс був значно делікатнішим, Август уникав відкритого культу власної особи¹², натомість заохочуючи шанування свого генію (*Genius Augusti*) та Ларів Августа (*Lares Augusti*). У 7 р. до н. е. місто було реорганізоване на 14 регіонів і 265 кварталів (*vici*)³, кожен з яких мав власний культ «Ларів перехресть» (*Lares Compitales*), які виступають у парі. У цих компітальних святилищах між двома Ларами (яких починають називати *Lares Augusti*) незабаром з'являється статуя *Genius Augusti*⁴: формально це явище залишалось приватним культом, пов'язаним із домашніми божествами, яке, однак, фактично виконувало політико-ідеологічну функцію. Те, що керівниками цих культів часто були вільновідпущеники⁵, додатково підкреслювало їхній масовий, «народний» характер.

Окремо слід відзначити, що, незважаючи на небажання Августа напряду виступати як бог, навколо імператорів формується ціла, так би мовити, «релігійна мова», на риторичній основі *isotheoi timai* — отриманні почесей, рівних тим, що надають богам⁶, традиція чого існувала і раніше (зокрема, такі почесі могли бути пропоновані і римським магістратам до часів принципату⁷, коли й такий вид шанування опиняється «приватизованим» імператорами) — іншими словами, імператори принципату були богами приблизно таким самим

1. Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus... p. 304

2. Gradel I. Emperor Worship and Roman Religion. Oxford: Clarendon Press, 2002. P. 112

3. Levick B. Augustus: Image and Substance. p. 147

4. Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus... p. 129

5. Gradel I. Emperor Worship and Roman Religion... P. 11

6. Emperors and the Divine - Rome and its influence / ed. by M. Kahlos. Helsinki, 2016. P. 10

7. Woolf G. D. Divinity and Power in Ancient Rome // Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, Oriental Institute Seminars (OIS 4). / ed. Nicole Brisch. Oriental Institute, University of Chicago, 2008. P. 236

чином, яким вони були монархами, не будучи водночас монархами — так само вони отримували божественні почесті, не будучи «напрямую» богами¹.

Загалом, образ Августа як «благодійника й спасителя» став однією з центральних тем імперського культу. На монетах Август поставав то як спаситель республіки, то як громадянин-жрець із покритою головою², який приносить жертву богам, підкреслюючи його роль як *pontifex maximus*. Після смерті принцепса його статуї часто наділялися ознаками апофеозу, зображуючи його в образі Юпітера чи Аполлона³, тим самим закріплюючи його місце в пантеоні.

Імперський культ не обмежувався постаттю самого Августа, а поширювався й на його родину, дім — *domus Augusta*⁴ або *Divina*⁵. Династичний аспект був цілком очевидним: жрецтво, присвячене Друзу Старшому чи Германіку⁶, культу членів родини в окремих містах, увічнення дружини⁷⁸ й нащадків у монументальному мистецтві — все це додавало легітимації як їхньому реальному, так і їх потенційному майбутньому політичному статусові. Монетні легенди, статуї, архітектурні програми храмів та іконографію на громадських пам'ятниках — всі вони вибудовували цілісне уявлення про імператорську сім'ю як про богами обраний дім.

Слід відзначити, що імперський культ у період Принципату не був однорідною, жорстко централізованою системою — певною мірою навіть слід

1. Emperors and the Divine - Rome and its influence... P. 11

2. Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus... p. 127

3. Бригова Н. Н., Лосева Н. М., Сидорова Н. А. Римский скульптурный портрет. М.: Искусство, 1975. с. 31

4. Hekster O. Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition. p. 5

5. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... p. 151

6. Camia F. A note on the Athenian hieres of Drusus Hypatos // Tekmeria. 2013. Vol. 11. P. 37-50

7. Levick B. Augustus: Image and Substance. P. 41

8. Hekster O. Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition. p. 180

говорити про «імператорські культури» в множині¹: це була мозаїка локально адаптованих практик, які набували власних форм в кожному місті та регіоні, хоча вони й підпорядковувалися єдиній логіці: лише імператорська родина мала повне право на божественні почесті та виступала носієм божественно санкціонованої влади.

Водночас, слід звернути увагу на трансформаційні елементи в еволюції репрезентації, як на державному, так і релігійному рівні — зокрема за часів правління Доміціана — саме за його правління відбувається вихід за традиційні норми і рамки принципату, коли Доміціан починає відверто претендувати на звання «*dominus et deus*», представляючи себе де-факто як бога на землі². Була відчутною ця деїфікація і в культурному плані — так, поет Марціал відверто порівнював його з Юпітером³. І хоча Доміціан зазнав *damnatio memoriae* - незважаючи на те, що його солдати вимагали його обожнювання — з кожним подібним випадком «рамки дозволеного» поступово, але зсувалися: «забуття» Доміціана дозволяло Принципату продовжувати функціонувати в такій формі, яка була хоч якось прийнятною для сенату⁴.

Отже, в цілому, всі перелічені компоненти репрезентації імператорської влади на державному рівні за часів принципату дозволяли представити імператорську владу як природний, навіть необхідний розвиток римської традиції, а не як її заперечення. Навіть імператорський культ не проголошував імператора богом відкрито, натомість надаючи йому божественні почесті. Значною особливістю принципату, однак, було «приватизація» найвищих форм пошани і «направлення» їх на одну особу — імператора (та його *domus*). Водночас, все це створює підвалини для подальшої трансформації у бік більшої

1. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... p. 310

2. *God on Earth: Emperor Domitian: The Re-invention of Rome at the End of the 1st Century AD* / ed. by A. Raimondi Cominesi, N. De Haan, E. M. Moormann, C. Stocks. Leiden: Sidestone Press, 2021. p. 10

3. *God on Earth: Emperor Domitian: The Re-invention of Rome at the End of the 1st Century AD*... p. 163

4. *God on Earth: Emperor Domitian: The Re-invention of Rome at the End of the 1st Century AD*... p. 176

авторитарності — відбувається певне «абстрагування» та його «виокремлення» як окремого образу — згодом, персона імператора стає такою, від якої надходять всі блага, персона імператора «за умовчанням» стає носієм різних характеристик — незважаючи на те, чи має їх особа, яка займає позицію імператора. Згодом, особливо за часів Доміціана, починається розширення «рамки дозволеного» — і хоча технічно його нововведення були «відкинуті», з кожним таким кроком персона імператора переставала бути «лише» *primus inter pares*, а скоріше — повноправним господарем.

2.3. Сприйняття імператора і його влади на провінційному рівні

Проблема сприйняття імператора й репрезентації його влади на провінційному рівні в епоху принципату є не менш складною, ніж проблема того ж самого на рівні центральних інститутів. Важливо наголосити, що римська влада не проектувалася в провінціях в односторонній, «вертикальний» спосіб: імперська ідеологія, сформульована в центрі, завжди проходила через своєрідний «фільтр» місцевих традицій, інтересів тощо. Мова йде не тільки про репрезентацію, а й про сприйняття не в останню чергу через те, що провінційні громади й еліти були не лише об'єктами імперської пропаганди, а й активними агентами, які самі брали участь у її творенні, пристосовуючи імперські моделі до локального контексту — який доволі сильно відрізнявся в різних кутках імперії.

Однією з ключових категорій, яка дозволяє описати цю взаємодію центру/провінцій, є концепція *imitatio principis* — «наслідування принцепсу». Вона ґрунтується на старовинному римському уявленні про *exemplum*, тобто «зразок [для наслідування]», яке відігравало важливу роль у римській моральній та політичній культурі. Так, принцепс, особливо Август, свідомо позиціонував себе як модель поведінки для римських еліт: всі, хто претендує на високий статус, мали певною мірою орієнтуватися на «імператорський стиль»¹. Цей механізм особливо виразно себе проявив зокрема в провінціях.

Наслідування імператора місцевими аристократами, яке було свідомою, вибірковою та поширеною стратегією, дозволяло провінційним елітам привласнити частину його вищого імперського престижу, збільшуючи свій соціальний та символічний капітал². Копіюючи дії принцепса, місцеві впливові діячі, виступаючи своєрідними «дзеркалами принцепса»³ на рівні своїх громад,

1. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 4

2. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 204

3. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 205

легітимізували власні амбіції через пряме посилення на найавторитетнішу особу в державі. Успіх чи невдача провінційної еліти при цьому часто залежали від характеру самого імператора: наприклад, Тацит зазначав, що коли при владі бездіяльний правитель, члени еліти не могли якось надзвичайно демонструвати свої якості, адже це ставало би загрозою миру¹. Таким чином, еліта повинна була враховувати ідеологічний клімат, щоб їхні власні дії не були сприйняті як загроза. Наслідуванню, в свою чергу, підлягали наступні речі:

1. Конституційні моделі (концентрація в своїх руках декількох посад).
2. Способи благодійності — евергетизму — до яких входили зокрема і будівництво публічних споруд.
3. Культові практики, підтримуючи тим самим імператорський культ як показник лояльності.
4. Стилї репрезентації — від одягу до типів пам'ятників.

Показовим в цьому контексті є постать Гая Юлія Еврікла зі Спарти, який, ставши завдяки Августу фактичним керівником міста, організував своє правління за імператорським зразком: поєднанням автократичної влади з формальним збереженням традиційних міських інститутів². Як і Август, Еврікл активно займався будівельною діяльністю, упорядкував культові практики, запроваджував свята, пов'язані з імператором, демонструючи тим самим наслідування принцепсу не лише на риторичному рівні, а й в практичній площині.

Не менш промовистим для нас є приклад Герода Аттика, афінського магната II ст. н. е., чію діяльність можна описати як «кульмінацію» провінційного *imitatio principis* на грецькому Сході. Герод посідав високі посади, мав тісні зв'язки з імператорською родиною й розгорнув масштабну програму будівництва та благодійності в Афінах та інших містах, яка за своїм

1. Tacitus. ann. 11.19.3

2. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 191

розмахом нагадувала імператорську¹. Його амфітеатри, стадіони, терми й інші споруди не лише прикрашали міста, а й наочно показували, що місцевий аристократ може поводитися як «імператор у мініатюрі», так би мовити.

В цілому, провінційні діячі, з одного боку, спиралися на вже усталені зразки (як, наприклад, старих елінських царів, попередніх місцевих благодійників), а з іншого — свідомо інтегрували до своєї діяльності імперські моделі². Окремо слід наголосити, що первинною аудиторією для такого наслідування був не імператор і не центральна влада, а саме місцеві громади³.

Але одним з найважливіших механізмів взаємодії місцевого населення з імператорською владою був культ імператора, який виник не на порожньому місці: на грецькому Сході ще з елліністичної доби існувала традиція надання божественних почесей царям та видатним благодійникам (*euergetai*)⁴. Римська імперія, в особі Августа та його наступників, як і у випадку з традиційними «божественними» почесями в самому Римі, не стільки ліквідувала ці практики, скільки перенаправила їх на новий об'єкт — імператорську родину, що мало прямі наслідки для місцевих еліт: паралельно розвитку імператорського культу простежується занепад надання божественних культових почесей по відношенню до місцевих благодійників — так, у провінції Азія ця давня практика зникла ще під час правління Августа⁵.

Враховуючи це, не можна вважати імператорський культ за чисто локальну ініціативу в провінціях. Так, чимало міст дійсно пропонували імператорові храми, свята, жерців, інколи практично конкуруючи у вираженні

1. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 196

2. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 206

3. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 205

4. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 29

5. Price S. R. F. Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor. Cambridge University Press, 1985. P. 49

своєї відданості¹. Однак, водночас, джерела показують, що імператорська ініціатива й контроль у цьому процесі були значно вагомішими, ніж може здатися: Октавіан Август не лише приймав почесні, а й активно втручався в організацію культу, узгоджував форми посвят. Так, коли громади провінцій Азії та Віфінії запропонували присвятити храми Октавіану у 29 році до н.е.², він дозволив їм зробити це лише за тієї умови, що храми будуть присвячені Рومی та Августу одночасно³ (*Roma et Augustus* — Рома була богинею персоніфікацією Риму, культ якої був розповсюджений у греків, зокрема в Малої Азії), і що цей культ не буде явно називати його, Августа, богом, тим самим пов'язуючи лояльності до себе з лояльністю до Риму. Тим часом, римлянам, що в Азії, було дозволено поклонятися лише Юлію Цезарю, але не самому Октавіану⁴.

Незважаючи на значно більший рівень задокументованості, Азія була не унікальною в такому пориві прояві пошани — в кожному регіоні імперії зустрічаються схожі культові практики, причому так само «вписані» в існуючий релігійний світогляд. Так, в Єгипті імператорів зображували в такому ж дусі, як і Птолемеїв та більш ранні фараони — в іконографії традиційних храмів, тоді як їх статуї ставилися біля статуй богів⁵.

В цілому, на провінційному рівні імператорський культ виконував низку функцій:

1. політичну⁶ — справлення культу було публічним вираженням лояльності до імператора й держави.

1. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 290

2. Levick B. *Augustus: Image and Substance*. P. 150

3. Zanker P. *The Power of Images in the Age of Augustus*... p. 302

4. Gradel I. *Emperor Worship and Roman Religion*... P. 74

5. Woolf G. D. *Divinity and Power in Ancient Rome // Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, Oriental Institute Seminars (OIS 4)*. / ed. Nicole Brisch. Oriental Institute, University of Chicago, 2008. P. 246

6. Price S. R. F. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*... P. 16

2. соціальну — ставав сферою змагання між містами за почесний статус (наприклад, право бути *neokoros*¹, «охоронцем храму», імператорського культу).
3. комунікативну² — імператорський культ створював канал обміну дарами між імператором і громадами, де почесні з боку міст передбачали очікування на певні блага або привілеї у відповідь.

У цьому сенсі імператорський культ можна розглядати як форму символічного «договору», побудованого за принципом «do ut des»: громада урочисто визнає імператорську владу, надаючи їй сакральних вимірів, а імператор, приймаючи ці почесні, визнає власні зобов'язання дбати про добробут і статус даного міста³. Водночас, в традиційному середземноморському світі монархія завжди пов'язувалася з божественним — і хоча «грецькі» та «східні» впливи часто зазначаються як причини культів — слід згадати, що у римлян, як і греків, фігура царя в давнину завжди була сакральною — навіть після повалення монархії у римлян залишався *rex sacrorum*, тобто обожнення правителів — не східний імпорт (імпортом можна вважати, скоріше, специфічні форми, але не саму концепцію). Повернення до монархії спочатку як і греків (у вигляді Александра Македонського), так і «повернення» до «монархії» з боку римлян — в обох випадків приводить до повернення практик обожнення правителів⁴.

Важливо також відзначити, що при всіх формах контролю над імператорським культом, його об'єктом і т.п. з боку імперського центру, провінційні громади зберігали значну свободу в деталях його організації: вони

1. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 123

2. Antimonarchic Discourse in Antiquity / ed. by H. Börm. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015. P. 116

3. Levick B. Augustus: Image and Substance. P. 274

4. Woolf G. D. Divinity and Power in Ancient Rome // Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, Oriental Institute Seminars (OIS 4). / ed. Nicole Brisch. Oriental Institute, University of Chicago, 2008. P. 248

могли обирати і форми свят, і типи споруд, використовувати локальні варіанти титулатури або поєднувати імператорський культ із традиційними місцевими богами, органічно інтегруючи, тим самим, імператорський культ в локальне релігійне життя. Не можна казати, знову ж таки, про єдиний загальноімперський імператорський культ — радше, низку імператорських культів, в основу яких покладалася не центральний варіант релігії, спущений «зверху», а локальні релігійні системи, які часто вже мали свої способи пошани правителів — римські імператори просто ставали новим «фокусом» таких культів.

Продовжуючи певною мірою цю думку — можна розширити, що місцеві громади і традиції не тільки сприймали офіційний образ імператора, а й «створювали» його для себе на підставі існуючих традицій, приклад чого можна побачити і в титулатурі: хоча, як вже було зазначено, імператори не називали себе *rex* і передбачали бути сприйнятими як принцепси, у східних провінціях римські імператори опинилися «вписані» в існуючий світогляд греків — неформально, на грецькому сході імператори називалися *basileus* — тобто «царями»¹. Це не було відображене в офіційних документах, але саме по собі явище наглядно демонструє: 1) що процес створення і репрезентації імператора та його влади — це процес двосторонній із кількома суб'єктами, 2) на значні відмінності в сприйнятті і розумінні хто такий імператор, в залежності від того, в якому регіоні цей процес і відбувається.

Говорячи про регіональні відмінності, слід звернути увагу на значні розбіжності між західною частиною імперії і східною і в нумізматичному плані. Так, на Заході вже у I ст. н. е. карбування монет «на місцях» в більшій мірі припиняється²: міста переходять на використання імперських монет, викарбованих у центральних монетних дворах. Як варіант, це може свідчити

1. The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. by A. P. Kazhdan. Oxford: Oxford University Press, 1991. pp. 263-264.

2. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 319

про прагнення місцевих еліт максимально ототожнювати себе з «офіційною» римською культурою¹, навіть у такій дрібній, на перший погляд, сфері, як дизайн монет.

Натомість на Сході ж, навпаки, місцеве карбування монет зберігалось аж до III ст.², причому воно мало чітко виражений локальний характер: хоча на аверсі практично завжди розміщувався портрет імператора з його титулами, реверси суттєво різнилися, зображуючи:

- Місцевих богів та богинь³.
- Міські храми, вівтарі, монументи⁴.
- Міфологічних засновників міст⁵.
- Сцени місцевих фестивалів і ігор⁶.

Локальні монети в такому випадку водночас і нагадували про належність міста до загальноімперського простору, позначеного обличчям імператора, і підкреслювали окремішність місцевої ідентичності, демонструючи, чим саме дане місто пишається або як саме воно хоче себе бачити. З'являються й нові спеціальні типи монет, що відображали міжміські відносини — серед них так звані «монети союзу» або «гармонійні монети» (явище, що обмежувалося Фракією та Малою Азією — ці монети були покликані підкреслити гармонійні відносини між містами⁷), або на монетах могли відобразитися претензії на місце «першого міста» провінції (як,

1. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 177

2. Riccardi L. A. Unconventional Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanelloupolous Emperor // *Hesperia*. 2000. Vol. 69, № 1. P. 128

3. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 48

4. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 50

5. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 5

6. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 318

7. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 48

наприклад, місто Траллес, яке претендувало на статус «першого міста Еллади»¹).

Таким чином, нумізматичні дані демонструють, що провінційні міста на Сході сприймали себе одночасно як частину Римської імперії та як спадкоємців власних, переважно грецьких традицій, поєднуючи загальноримські елементи з локальними грецькими.

Ще одним важливим елементом провінційної репрезентації влади була повсюдна присутність імператорських статуй і портретів. Оскільки особисті візити імператорів у провінції були радше винятком, аніж правилом, саме зображення правителя мали постійно нагадувати населенню про їхнього правителя та його владу². Загалом, статуї імператорів розміщувалися в центрах міського життя: на агорі/форумі, у театрах, термах, храмах, а іноді й у приватних будинках. На постаменті майже завжди були нанесені епіграфічні написи, які містили ім'я й титули імператора, іноді — короткі похвальні формули на його честь.

Як і у випадку з імператорським культом, нумізматикою та іншими аспектами адаптації римського явища до місцевого контексту, провінційні майстерні так само адаптували імператорські портрети до регіональних стилістичних традицій та очікувань своєї аудиторії. На Сході, наприклад, були поширені портрети, які поєднували римські риси із елліністичними царськими моделями — героїчною наготою, божественними атрибутами тощо.

Цікавим є питання про ступінь того, наскільки «канонічними» були портрети на Сході — традиційна точка зору полягала б в твердженні про те, що місцеві художники й майстри не могли відступати від офіційного канону. Натомість, останні дослідження показують, що в майстрів була певна свобода по відношенню до створення портретів: не в останню чергу через те, що

1. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 11

2. Noreña C. F. Imperial Ideals in the Roman West. P. 201

портрети часто робилися за усним або письмовим описом¹, що, відповідно, могло приводити до радше неточних або навіть «смішних» копій².

Загалом, вибір конкретного типу одягу на зображенні імператора — в туниці й тозі, або кірасі, жрецькому одязі, або взагалі без одягу, демонструючи героїчну наготу — мав велике значення: імператор у тозі був репрезентацією імператора як цивільного магістра й гаранта правопорядку, у кірасі — імператор як, власне, захисник імперії та її кордонів, воєначальник, а героїчні чи напівбожественні образи (з атрибутами Юпітера тощо) підсилювали сакральний вимір влади³. Існували й закономірності: у багатьох провінційних центрах, особливо у прикордонних областях, військові та героїчні типи зображення імператора виявилися значно більш поширеними, ніж у самому Римі⁴. Так само проявляються регіональні відмінності в написах на честь імператорів, намісників: у військових областях, наприклад, особливий наголос робиться на перемогах, титулатурі, пов'язаній із тріумфами, та образі імператора як вдалого генерала. В інших регіонах, більш спокійних і віддалених від бойових дій⁵, натомість більше підкреслюють благодійність, турботу про міста, будівництво інфраструктури з боку імператора або намісника.

Провінційні намісники, легати, військові командири в цілому відігравали особливу роль у передачі та трансформації імперської ідеології. Як люди, які мали досвід служби при дворі й добре орієнтувалися в «імперському дискурсі», вони часто ставали «перекладачами» імперської ідеології на мову

1. Riccardi L. A. *Uncanonical Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanellopoulos Emperor* P. 115

2. Riccardi L. A. *Uncanonical Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanellopoulos Emperor* P. 116

3. Rothe U. *The Toga and Roman Identity*. London; New York: Bloomsbury Academic, 2020. P. 113

4. Rothe U. *The Toga and Roman Identity...* P. 122

5. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)...* P. 286

місцевих традицій¹ — саме через них громади могли дізнатися, яким саме чином доцільно вшановувати імператора, які титули використовувати (а які — ні), які чесноти особливо виділяти в почесних написах і т.д.

У підсумку можна сказати, що на провінційному рівні імператорська влада сприймалася не як абстрактна юридична реальність, а як сукупність практик, образів та взаємних очікувань, у яких імператор, місцеві еліти, громади й чиновники виступали співтворцями імперської ідеології. Провінційні спільноти не лише приймали «готову» імперську репрезентацію, а й активно її переформатовували, додаючи свої акценти, страхи, надії та амбіції. Саме завдяки цьому імператорська влада ставала реальною, впізнаваною й легітимною для підданих Римської імперії з будь-яких її кутків.

1. The Representation and Perception of Roman Imperial Power... p. 275

Розділ 3. Трансформація імператорської влади під час кризи III століття

3.1. Криза політичної системи

Період кризи III століття (235-284), безсумнівно, став одним із переломних моментів в історії розвитку Римської імперії. Починаючи з 235 року, після вбивства імператора Александра Севера, починається коротке правління низки «солдатських імператорів», тоді як імперію поглинала громадянська війна¹, а зовнішні кордони зазнавали натиску варварів і персів² і провінції — повставали, що, в сукупності, мало реальну загрозу дезінтеграції для держави. Причини можливо назвати різні: він банального надмірного розширення імперії, що ускладнювало управління нею до постійних воєн, що виснажували фінанси й армію. Але першопричиною багатьох проблем була особливість імператорської позиції — а точніше, відсутність спадкового чи взагалі будь якого принципу успадкування влади. Влада могла де-факто передаватися в спадок, але формально імператор становився таким за умов визнання Сенатом і народом Риму. Що, звісно, автоматично викликає питання — за якими критеріями підбирається потенційний імператор? Враховуючи такий стан речей, реальним джерелом сили імператора була армія, що, водночас, дозволяло імператорській позиції існувати в такому «підвішеному» стані — і, водночас, це робило імператорів дуже залежними від лояльності їхніх військ³.

Ще після подій громадянської війни 193-197 р. і приходу Септимія Севера до влади, він чітко розумів джерело своєї влади і розумів, що для того, щоб утриматися на імператорському троні, йому необхідна лояльність і

1. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков: Майдан, 1999. С. 7

2. The Cambridge Ancient History. Vol. 13 / ed. C. Averil, P. Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. p 416

3. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641. 2nd ed. Wiley-Blackwell, 2014. p. 53

підтримка легіонів. Відповідно, його політика була направлена на підтримку, в свою чергу, легіонерів, матеріальну, правову тощо¹.

Загалом, період від правління Коммода до вбивства Александра Севера (180—235 рр. н. е.) можна характеризувати як час «кризи консенсусу»². Інституція принципату як така тоді ще не ставилася під сумнів — натомість, сумніви викликали радше конкретні постаті імператорів. Імператорська влада потребувала постійного підтвердження — сенатом, армією, міським населенням, провінційними елітами, — і власне саме цей консенсус, на якому базувалося правління³, ставало забезпечувати дедалі важче. Кожна нова династія або узурпатор змушені були «перевинаходити» імператорський статус, пропонуючи власні варіанти його тлумачення й репрезентації⁴.

Натомість, руйнування системи принципату припадає на часи кризи III століття. Із 235 по 284 рік у Римській імперії змінилося понад два десятки імператорів, більшість із яких загинули насильницькою смертю. Їх обирали солдати, а не сенат, тому фактично військо (важливість якого лише зростала в умовах варварських загроз) стало єдиним джерелом влади.

Криза третього століття, в цілому, характеризувалася частою зміною імператорів, спробами змінити імператорів — і все це військовим шляхом. Водночас виникають узурпатори, які розповсюджують свою владу на значні території — в історіографії ці утворення утримали назви «Галльська» і «Пальмірська» імперії, основною причиною виникнення яких були зовнішні загрози, на які центральна влада не могла оперативно реагувати. Хоча іноді їх називають сепаратистськими утвореннями, не існує достатньо доказів, щоб

1. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории... С. 66-67

2. Johns K. A. A Crisis of Consensus: The Epigraphic Representation of Imperial Status in the Latin-speaking West, AD 180-235. Ph.D. diss. University of Warwick, 2022. 548 p.

3. Johns K. A. A Crisis of Consensus... p. 37

4. Johns K. A. A Crisis of Consensus... p. 478

прямо стверджувати, що саме відділення від Римської імперії було в них на меті¹.

Існують різні концепції того, чим саме являлась криза третього століття — від підкреслювання соціо-економічних чинників, пропонування ідей про посилення ролі земельної аристократії і т.п.; вірогідною є версія про те, що цей період є кризою саме політичної системи держави², однієї з причин якої було те, що армія стала претендувати на роль, яку вона не мала в рамках існуючої системи, водночас маючи диспропорційно високий вплив.

Кожен з імператорів шукав власні шляхи вирішення кризи: так, окрім «солдатських імператорів» іноді виокремлюють «сенатських імператорів»³, які вбачали в сенаті і його авторитеті можливості для відновлення державної стабільності. Звісно, не кожного правителя можна чітко розподілити по категоріям, але важливим є сам факт дисфункціональності старої системи управління і пошуків шляхів її заміни. Так само існують і різні варіанти щодо того, коли криза завершилася, але зазвичай її кінець пов'язують з приходом до влади імператора Діоклетіана, який не тільки прийшов до влади, а й зміг її утримати і, врешті-решт, реформувати.

1. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории... С. 135-137

2. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории... С. 186

3. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории... С. 187

3.2. Репрезентація в умовах кризи

Репрезентація імператорської влади в добу кризи III століття (приблизно 235—284 рр. н. е.) зумовлювалась умовами кризи: безперервні зовнішні війни, внутрішні узурпації, економічні труднощі — усе це примушувало і правителів, і їхніх підданих по-новому осмислювати, чим є імператорська влада і як її слід уявляти та зображати. Так, імператори по-різному намагалися виправдати своє становище, апелюючи то до походження, то до військових заслуг, або до божественної обраності¹ чи моральних чеснот. В умовах постійної військової загрози, особливо на дунайському та східному кордонах², вирішальним критерієм імператорської придатності в очах багатьох підданих врешті-решт стала саме військова спроможність правителя: здатність захистити імперію від варварів і персів дедалі частіше розглядалася як головний, а інколи й єдиний аргумент на користь імператора, що, в свою чергу, неминуче впливало і на спосіб, у який влада репрезентувалася в публічному просторі.

Загалом, у кризовій атмосфері III століття особливого значення набуває триумфальна титулатура³. Переможні когномени з означенням *Maximus*, що відсилають до перемог над конкретними народами (*Germanicus Maximus*, *Dacicus Maximus*, *Sarmaticus Maximus* та ін.), стають одним із головних засобів репрезентації досягнутого імператором військового успіху⁴. Для таких імператорів, як Септимій Север, що здобув низку успішних кампаній проти Парфії, ці титули були надзвичайним джерелом престижу. У його випадку когномени *Parthicus Arabicus* і *Parthicus Adiabenicus* мали не тільки нагадувати

1. Smolin N. I. *Christ the Emperor: Christian Theology and the Roman Emperor in the Fourth Century AD*. Oxford University Press, 2024. P. 120

2. De Blois L. *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War*. p. 20

3. Johns K. A. *A Crisis of Consensus...* p. 146

4. Johns K. A. *A Crisis of Consensus...* p. 115

про перемоги, а й сигналізувати, що саме він забезпечує розширення й захист імперських кордонів.

Аналогічну стратегію використовували й правителі т.з. Галльської імперії: Постум прийняв повний набір імператорських титулів, включно з *pius*, *felix*, *invictus*, і доповнив їх *Germanicus Maximus*, позиціонуючи себе як захисника Галлії від германських племен¹.

На монетах аверс дедалі частіше показує правителя в кірасі, з військовим плащем на плечах, іноді зі шоломом, списом і щитом: такі зображення, що особливо поширюються з часів Антонінів, стають майже універсальними у III столітті, складаючи до 50% провінційних монет². На золотих монетах зростає частка сюжетів, пов'язаних із підтримкою армій, вірністю легіонів і переможною присутністю імператора на полі бою; так само на ці зміни реагує і скульптурна сфера: збільшується кількість статуй імператорів у військовому обладунку³.

У цьому ж руслі посилюється й пов'язування військової могутності імператора з прямою божественною підтримкою⁴. Галлієн, наприклад, представляв себе особистістю, яка є майже подібною до богів, поєднуючи в титулатурі мотиви непереможності, благочестя й божественної обраності. На деяких його монетах він постає як *genius populi Romani*⁵ — своєрідний «дух» римського народу. Так само і галльський імператор Постум активно асоціює себе і з Геркулесом, і з Юпітером⁶, звертаючись таким чином як до

1. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 246

2. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 45

3. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 114

4. Гудков Н.А. Представление о легитимности императорской власти в Римской империи... с. 49

5. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 239

6. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 251

загальноімперських образів, так і до місцевих галльських культів, де Геркулес набув досить високого релігійного значення.

У III столітті саме монети з агоністичними сюжетами стають надзвичайно поширеними¹. Імператори, зокрема ще Септимій Север, Гордіан III, Валеріан, Галлієн, активно надавали право на проведення престижних «священних ігор з вінками» різним містам, розташованим здебільшого вздовж важливих військових шляхів на Схід. Такі ігри мали подвійну функцію — з одного боку, вони були інструментом імператорської політики: через присвоєння або відбирання подібних привілеїв влада могла винагороджувати або карати громади за їхню поведінку під час громадянських війн і узурпацій²; а з іншого — ігри залишалися частиною міського життя й служили засобом вираження релігійної та громадянської ідентичності полісу³.

Водночас цікавими є альтернативні форми репрезентації, притаманні, зокрема, Пальмірській імперії: так, місцеві правителі використовували різні мови для пояснення себе населенню — причому «мови» і в сенсі структурованого набору сенсів, і в прямому: використовувалися як латинська і грецька, так і арамейська мови; загалом, вони обережно ставилися до того, щоб визнавати Римську імперію вищою за себе. Водночас, їх викарбовані зображення на монетах вибірково спирається на три означені культурні традиції, які таким чином перетинаються: так, їх могли представляти і як юних богів Пальміри, «дружніх царів» Риму, або навіть використовувати титул «царя царів», формули, яку використовували правителі Парфії⁴.

1. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 51

2. Coinage and Identity in the Roman Provinces. P. 131

3. Zuiderhoek A. The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor. Cambridge University Press, 2009. P. 86

4. Dench E. Empire and Political Cultures in the Roman World. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 37

У підсумку криза III століття призвела до наростаючої автократизації імператорської влади, що позначилося на всіх рівнях її репрезентації. Заміна звернення *optimus* на *dominus* у почесних формулах означала тут не просто зміну термінів, а зміну самого «суспільного договору»: імператор відмовлявся від ролі першого серед рівних, чий авторитет вимірюється чеснотами та його здатністю слугувати прикладом, на користь ролі єдиного володаря, чия влада спирається на силу зброї й сакральний ореол, який не потребує додаткового виправдання. Саме цей зсув став одним із вирішальних етапів переходу від принципату до домініату.

3.3. Політично-адміністративні наслідки кризи, реформи Діоклетіана-Константина

Реформування імператорської влади внаслідок кризи III століття мало глибокі наслідки, які визначили подальший розвиток Римської імперії. Ця трансформація не лише врятувала державу від остаточного розпаду, а й створила принципово новий тип політичного устрою, який історики пізніше назвуть домінатом. Імператорська влада остаточно відривається від республіканських традицій, набувши форми абсолютної монархії, хоча зі своїми особливостями¹. В цілому, правління Діоклетіана завершило еволюцію імператорської влади, остаточно ліквідувавши «принципат» і замінивши його тим, що в історіографії називають «домінатом» — абсолютною монархією. Цей «експеримент» Діоклетіана став найбільш радикальною зміною в стилі адміністрації з часів правління Августа.

Вочевидь, Діоклетіан усвідомлював, що не може керувати імперією самотійно, засвоївши уроки середини III століття. Діоклетіан створив колегіальний стиль правління, у якому відповідальність за невдачі могла бути розсіяна, а заслуги за успіх розділені. Спочатку він заснував диархію, призначивши Максиміана співправителем² (цезарем у 285 р., а потім августом у 286 р.), а пізніше запровадив Тетрархію («четвертовладдя») наприкінці 292 року або раніше. Тетрархія складалася з двох старших імператорів (*Augusti* — Діоклетіана та Максиміана) та двох молодших співправителів (*Caesares* — Галерія та Констанція Хлора)³. Діоклетіан, водночас, зберігав вирішальне слово у найважливіших державних справах.

1. Bury J. V. History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian. London, 1923. Vol. 1. pp. 5-6

2. Elton H. The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History. Cambridge University Press, 2018. p. 30

3. Imagining Emperors in the Later Roman Empire / ed. by D. P. W. Burgersdijk and A. J. Ross. Boston: Brill, 2018. P. 42

За системи тетрархії імперія була розділена на чотири частини для стратегічної та адміністративної доцільності. Наприклад, Констанцію Хлору були довірені Галлія, Британія та Іспанія, а Галерію — балканські провінції до дунайського кордону. Землі, найбільш схильні до ворожих нападів (тобто рейнські та дунайські кордони), були виділені для управління Цезарям. При цьому, незважаючи на географічний розподіл, тетрархи пропагували ідею братерства та єдності (*concordia augustorum*)¹, в той час як поділ був скоріше розділенням «зон відповідальності», аніж створення кількох «римських імперій».

Зі створенням тетрархії Рим втратив свою роль постійної резиденції імператора, оскільки жоден із тетрархів не обрав його своєю столицею² — завершивши процес падіння ролі міста, почавшийся в кризу третього століття. Так, наприклад, Діоклетіан обрав Нікомедію як власну столицю. Частково таке рішення було вмотивовано бажанням віддалити уряд з Риму, виключити сенаторський клас з адміністрації та повністю ліквідувати вплив сенаторів на вибори імператора³.

Іншою заслугою Діоклетіана стало закладення основи більш комплексної державної бюрократії. Він прагнув розширити і повністю реорганізувати весь державний апарат, перетворивши його на строго ієрархічну, ретельно контрольовану й більш ефективно керовану систему. Так, Діоклетіан збільшив кількість провінцій до понад 100, розділивши старі, що в багатьох випадках було продиктовано військовими потребами, водночас запобігаючи концентрації влади в руках намісників⁴. Крім того, ці нові, менші

1. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 59

2. Elton H. The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History... P. 33

3. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории... С. 92-93

4. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи / Переводчик Ирина Хазанова. М.: Евразия, КЛИО, 2010. с. 141-142

провінції були згруповані у 12 (або 13) великих адміністративних одиниць — діоцези. Кожен діоцез очолювався вікарієм, який, як правило, належав до стану вершників. Вікарії служили додатковим рівнем контролю між центральною владою та намісниками провінцій¹. Водночас Діоклетіан здійснив планомірне видалення сенаторів з посад намісників провінцій та військових командувачів². Натомість, він віддавав перевагу представникам стану вершників, часто низького походження, які були цілком зобов'язані своїм піднесенням виключно йому, імператору³.

Але одним із головних нововведень стало цілеспрямоване розділення військової та цивільної влади, що мало запобігати значній концентрації влади в руках однієї особи⁴. Цивільні намісники займалися адміністрацією та судовими справами, а військові командири — власне, командуванням армією. Водночас префекти преторію продовжували мати великі повноваження, маючи юрисдикцію над солдатами та збором поземельних податків.

У правовій сфері Діоклетіан був надзвичайно активним, видавши близько 1200 рескриптів, також прагнучи повернути римське право до його «чистого вигляду». З цією метою він, за допомогою юристів Григоріана та Гермогеніана, ініціював складання збірників імператорських конституцій, відомих як Кодекси Григоріана та Гермогеніана⁵.

Однак Діоклетіану, незважаючи на всі його реформи, так і не вдалося вирішити класичної вже на той час проблеми упорядкованого наслідування в Римській імперії. Після його добровільного зречення у 305 році⁶ система

1. Bury J. V. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 26-27.

2. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. СПб.: Алетейя, 2010. с. 52

3. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD. P. 144

4. Bury J. V. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 26.

5. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 63

6. Hekster O. Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition. p. 278

Тетрархії, що мала забезпечити стабільність, розвалилася, що призвело до чергового періоду громадянських воєн. Саме в цей час молодий Константин I Великий (306—337 рр.) розпочав свою кар'єру, будучи сином Констанція I Хлора.

Константин, який служив в армії під час правління Діоклетіана, здобув військову освіту і користувався підтримкою серед солдат. Його батько, Констанцій Хлор, помер в Еборакумі в 306 році, і армія, зокрема франкські солдати, проголосила молодого Константина августом¹², хоча він, намагаючись додати цьому акту законності, погодився на титул цезаря³. Константин вийшов переможцем із громадянських воєн, розбивши спочатку Максенція (у 312 р.), а потім, у 324 році, свого останнього суперника — Валерія Ліцинія. Перемога над Ліцинієм дозволила йому знову об'єднати імперію і стати одноосібним правителем.

Як імператор, Константин багато в чому продовжив, закріпив, а також розвинув реформи Діоклетіана⁴. Водночас, Константин не став відновлювати систему Тетрархії, оскільки вважав її невдалою та причиною багаторічної смуті, обмежившись лише надання титулу цезаря своїм синам — Константина, Константа і Констанція⁵, намагаючись закріпити династичний принцип наслідування.

При ньому відбулося подальше розширення та завершення розподілу урядових функцій, створивши врешті-решт єдиний імператорський двір. Так, в цей час формувалися спеціалізовані «міністерства»: наприклад, була створена посада квестора священного палацу (*quaestor sacri palatii*), який відповідав за

1. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи... с. 271

2. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD. P. 12

3. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи... с. 271-272

4. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира... с. 24

5. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира... с. 114

складання законів та рескриптів і мав складати проактивне законодавство. Одночасно магістр офіцій (magister officiorum) керував штатом палацу, а також поштовим зв'язком та мережею агентів¹.

Константином також остаточно було завершено розділення військової та цивільної влади: префекти преторія були позбавлені військової влади² і перетворилися на найвищих цивільних чиновників у своїх регіонах, відповідальних за адміністрацію та збір податків. Водночас, для командування військами — які, в свою чергу, були поділені на високорухливі польові частини (comitatenses), що супроводжували імператора й призначалися для оперативних кампаній, та прикордонні гарнізони (limitanei)³, закріплені вздовж лімесів — були створені нові чини — магістра кінноти (magister equitum) та магістра піхоти (magister peditum)⁴. Що стосується соціальної структури, Константин об'єднав сенаторський та вершницький стани у єдиний аристократичний «клас»/ранг — clarissimi⁵, уніфікувавши цю нову ієрархію, яка перебувала на жалуванні у держави.

Однак одним із найважливіших його змін стало заснуванням Константином нової столиці — Константинополя (або «Нового Риму»)⁶, в якій було переведено імператорській двір у 330 році. Перенесення столиці на місце Візантія було стратегічно далекоглядним кроком, адже місто мало досить зручне положення як військово-морська база на Босфорі та Мармуровому морі, що давало можливість успішно координувати військові дії проти ворогів і

1. Уильямс С Диоклетиан. Реставратор Римской империи... с. 287

2. Potter D. S. The Roman Empire at Bay AD 180-395. 1st ed. Routledge, 2004. P. 372

3. Bury J. V. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 35-36

4. The Cambridge Ancient History... P. 213

5. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD. pp. 24-25

6. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 276

сприяло торгівлі та обороні¹. Вже з назви зрозумілим стає надзвичайність вчинку: Константин надав новому місту рис самого Риму, створивши 14 округів та сім «пагорбів»²; він також заснував Сенат у Константинополі, хоча спочатку він мав нижчий статус, ніж Сенат Риму³ — іншими словами, Рим немов би «копіювався» на нове місце. Для залучення жителів Константин дарував їм право на безкоштовне зерно (розраховане на 80 тисяч людей)⁴, а також забезпечив економічні стимули для залучення senatorів, хоча стара римська аристократія вкрай неохоче вирушала на Схід.

Менш очевидним наслідком цього кроку стало те, що влада римських імператорів — принаймні, східних римських імператорів — знову стає прив'язана до певного міста. Тоді як «столиця» солдатських імператорів — це їх ставка, що також мало наслідки у вигляді збільшення ролі армії на імператорів і зменшення ролі аристократії — то перенесення і закріплення столиці робило імператора більш чутким до і, від того, залежним від соціально-політичної ситуації в місті.

Але основним його рішенням, який визначив подальшу римську історію, стала його релігійна реформа — імператор Константин був покровителем і відкритим прихильником християнської Церкви. Він забезпечив християнській громаді захист і патронат в 313 році, залучаючи її у новий союз із римською державою: так, Константин був ініціатором скликання Першого Вселенського собору в Нікеї у 325 році⁵. Хоча й слід зазначити, що більшу частину правління він не був схожий на переконаного християнина, повністю не розуміючи прийнятої ним релігії, зберігаючи терпиме ставлення до язичництва,

1. Bury J. B. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 68

2. Bury J. B. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 70

3. The Cambridge Ancient History... P. 185

4. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 342

5. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... pp. 260-261

продовжуючи карбувати на монетах зображення Sol Invictus та Mars Conservator.

Отже, реформи спочатку Діоклетіана, а потім — Константина, були покликані відновити функціонування держави за запобігти минулих помилок: так, було відокремлено військову владу від цивільної — що мало б запобігати регіональним узурпаціям влади. Водночас, створювався розгалужений бюрократичний апарат для більш ефективного керування імперією, здійснюється військова реформа; в той же час фактично зменшується вплив сенаторів, відбувається реорганізація рангів.

Розділ 4. Репрезентація імператорської влади за часів домініату

4.1. Позиція імператора в політичній системі домініату

Епоха Домінату, що почалася з приходу до влади Діоклетіана у 284 році, означила радикальну зміну політичної моделі Римської імперії. Фікція Принципату, де імператор виступав «першим серед рівних» (*princeps*), поступається відкритій автократичній монархії¹. Імператор вже розглядається як самодержець, який контролює всі рівні управління, а його влада проголошується божественною за походженням. Імперський порядок мав віддзеркалювати небесну ієрархію, де імператор посідав найвищу позицію як земний втілювач божественної волі — риторична особливість, яка зберігалася як за язичницькими, так і християнськими імператорами². Відповідно змінюється й титулатура: традиційний *princeps* остаточно відходить у минуле, натомість остаточно утверджується формула *Dominus Noster* («Наш Господар»)³, що чітко фіксує співвідношення «володар — піддані».

Законодавча діяльність імператорів лише доповнює цю картину: імператор дедалі виразніше постає як «живий закон на землі» (*lex animata in terris*)⁴, головне джерело права і справедливості. Розростання бюрократичного апарату робить службу в імперській адміністрації головним каналом соціального просування. За Константина сенаторський стан реінтегрується у вищі ешелони влади⁵: сенатори знову обіймають ключові посади, але їхній статус тепер ґрунтується не на республіканських магістратурах, а на участі в імперській ієрархії.

1. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира... с. 5

2. Гудков Н.А. Представление о легитимности императорской власти в Римской империи... с. 51

3. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 32

4. Гудков Н.А. Представление о легитимности императорской власти в Римской империи... с. 49

5. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD. P. 46

На початковому етапі Домінату — від сходження Діоклетіана до смерті Феодосія I — імперію очолювали передусім воєначальники — від імператора очікували особистої участі у походах і захисту кордонів¹. Така модель правління вимагала надзвичайної мобільності: правителі постійно подорожували разом із двором та польовими арміями², концентруючись на найуразливіших ділянках лімесу. Це сприяло появі нових імперських резиденцій у стратегічно важливих прикордонних регіонах, які фактично виконували роль тимчасових столиць спільної «вітчизни» (*communi patria*).

Для сучасників IV—V століть імперія попри поділи залишалася єдиним політичним цілим (*Imperium Romanum*), що лише керувалося кількома Августами. Східна та Західна частини мали подібну фіскальну систему та спільну правову базу — єдність імперії була важливою цінністю: Феодосій II надсилав свої закони Валентиніану III для набуття чинності на Заході³, а спільні військові акції, як експедиція проти вандалів 468 року, засвідчували реальність співпраці. Водночас, після 395 року відбувається зміна стилю правління: мандрівні імператори-воїни поступаються місцем осілим монархам, які мешкають у столицях⁴ — Константинополі на Сході та Равенні чи Римі на Заході. Центр політичного життя дедалі більше зміщується до палаців і бюрократичних канцелярій, а можливості правителя безпосередньо втручатися в регіональні справи скорочуються.

Наслідки цього процесу особливо помітні в західній частині. Західна Римська імперія зіткнулася з прогресивним розпадом територіальної цілісності та фінансової бази. Від кінця IV століття західні рубежі ставали дедалі «пористішими»: готи, вандали, франки, бургунди та інші варварські групи

1. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 109

2. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 179

3. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 323

4. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 109

проникали на римські території, а вже наприкінці V століття низка провінцій так взагалі перетворилася на германські королівства. Втрата багатих африканських провінцій, захоплених вандалами, різко скоротила доходи імперії, підірвала можливість утримувати армію й адміністрування та девальвувала авторитет імператора. У цих умовах правителі Заходу дедалі частіше виконували суто церемоніальні функції, тоді як фактичну владу зосередили у своїх магістри армії¹, часто германського походження, які, таким чином, здійснювали керування арміями й, водночас, перетворювали імператора на чисто декоративну фігуру. Усунення Ромула Августула у 476 році означало припинення лінії західних імператорів, але не юридичне «падіння» імперії, оскільки Римська імперія продовжувалася на Сході, а варварські королівства здебільшого визнавали себе, чисто формально, представниками імператора, які управляють певною частиною римського світу від його імені.

Сама ж Східна Римська імперія зі столицею в Константинополі продемонструвала високу стійкість — тут імперська бюрократія та система оподаткування діяли відносно ефективно, фіскальна база й міська інфраструктура залишалися збереженими, а держава спиралася на широку верству освічених цивільних чиновників. Важливою відмінністю від Заходу стала здатність дотримуватися збереження пріоритету цивільної влади над військовою. Структурним чинником стабільності стала множинність військових командувань: кілька магістрів війська заважали одному воєначальнику зосередити всю військову силу в своїх руках і перетворити імператора на маріонетку. Східний двір послідовно підтримував претензії на суверенітет над латинським Заходом і активно втручався там у династичні справи, погоджуючи або призначаючи кандидатів на західний трон.

У VI столітті Юстиніан I здійснив масштабну спробу відновити єдність Середземномор'я під римською владою. Його кампанії проти вандалів та остготів призвели до повернення Африки й частини Італії та створення нових

1. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 128

адміністративних утворень. У стратегічно важливих і нещодавно відвойованих регіонах імператор свідомо відступив від жорсткого діоклетіанового поділу цивільної та військової влади, поєднавши їх у руках окремих посадовців¹.

Отже, домінат, започаткований Діоклетіаном, утвердив у Римській імперії форму абсолютної монархії з сакралізованою особою імператора та розгалуженою бюрократичною ієрархією, що спиралася на поділ цивільних та військових компетенцій і систему префектур, діоцезів і провінцій. У ранній фазі ця модель поєднувалася з образом імператора-воїна, тісно пов'язаного з армією та прикордонними регіонами, але поступова осілість правителів і зростання ролі палацової бюрократії змінили конфігурацію влади. На Заході це сприяло посиленню магістрів армії і втраті політичної суб'єктності імператора, тоді як на Сході ефективна адміністративна система, диференційоване військове командування та послідовне ствердження верховної влади Константинополя дозволили зберегти контроль над державою й забезпечити тривалу життєздатність східноримської держави.

1. Bury J. B. History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian. London, 1923. Vol. 2. P. 340.

4.2. Християнізація позиції римського імператора

Християнізація позиції римського імператора стала, мабуть, найглибшою й остаточною трансформацією епохи доміану. Вона розпочалася з навернення Константина Великого до християнства на початку IV століття й досягла своєї кульмінації за часів Феодосія I та Юстиніана I. Йдеться не лише про зміну «офіційної релігії» держави: фактично було переосмислено самі ідеологічні підвалини імператорської влади, її адміністративні функції та способи політичної легітимації титулу.

Уже в перших зіткненнях із донатистським розколом Константин виробляє для себе нове бачення обов'язків у релігійній сфері. Він починає сприймати свою місію як відповідальність перед Богом за єдність і згоду у земному царстві, довіреному його управлінню. У власних формулюваннях імператор наголошував, що найвищий обов'язок полягає в тому, аби «розвіювати помилки, стримувати поспішність» і сприяти тому, щоб усі піддані виявляли «справжнє благочестя» та належне поклоніння Всемогутньому Богові¹. Унаслідок цього ортодоксальне християнське віровчення, визнане державною нормою, поступово перетворюється на ще один з ключових елементів римської ідентичності.

Імператори уявляли себе намісниками Бога на землі, а не просто правителями, поставленими людською спільнотою². У законодавстві Юстиніана I ця думка сформульована достатньо чітко: він стверджує, що найвищі дари, які Бог у Своїй доброті дарував людям, — це священство й імперія³, причому обидві влади мають спільне божественне походження й покликані забезпечувати упорядкованість людського життя. Імператорська посада, таким чином, опиняється в одному смисловому ряду з церковною ієрархією.

1. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 73

2. Bury J. B. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 13

3. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 197

У риторичі Євсевія Кесарійського постать Константина постає особливо виразно — біограф взагалі називає його «універсальним єпископом, поставленим Богом» (κοινὸς ἐπίσκοπος)¹. І хоча монарх формально стоїть поза власне церковною ієрархією, саме він постає як найвищий гарант її єдності. Така концепція створювала для імператорів цілком логічну основу для втручання в церковні конфлікти²: вони могли пояснювати свою активність турботою про збереження миру та згоди в християнській спільноті.

З формально-правового погляду самодержець мав теоретичну компетенцію регулювати будь-які справи — як світські, так і релігійні. Водночас питання віровчення, принаймні в принципі, залишалися за церковними соборами. Сам імператор ініціював їх скликання³, забезпечував організаційне підґрунтя й часто головував на засіданнях: так, Константин виступає головною фігурою Арелатського собору 314 року та Нікейського Вселенського собору 325 року, наочно демонструючи претензію на роль «голови Церкви» у політичному сенсі. Усі великі вселенські собори Східної Церкви, що визначали універсальне віровчення, відбувалися за правління імператорів, які надавали християнству ключового значення — Константина, Феодосія I, Феодосія II та Юстиніана.

Разом із організацією соборів імператори розглядали доктринальну єдність підданих як одну з головних опор Римської імперії⁴. Феодосій I у своєму знаменитому едикті вимагає, щоби всі мешканці імперії трималися тієї віри, яку передав римлянам апостол Петро⁵. Тих, хто відхилявся від цього заданого стандарту, пропонувалося вважати «безумцями й несамовитими».

1. Smolin N. I. Christ the Emperor: Christian Theology and the Roman Emperor in the Fourth Century AD... P. 234

2. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 204

3. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 203

4. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 192

5. Codex Theodosianus 16.1.2

Юстиніан I, в свою чергу, йде ще далі: в його законодавстві канони чотирьох великих Вселенських соборів отримують ту саму чинність, що й імператорські закони: церковні постанови інтегруються в імперський правопорядок¹.

Юридична влада імператора використовувалася й для підтримки інституцій Церкви. Уже Константин починає надавати духовенству відчутні привілеї: звільняє від деяких видів оподаткування та громадянських повинностей, які раніше були обов'язком місцевих куріалів², що сприяло швидкому зростанню чисельності духовенства й посиленню його суспільної ролі. Згодом, однак, імператори змушені були обмежити масштаби таких пільг, побоюючись, що заможні мешканці використовуватимуть церковні посади як шлях ухилення від податків та обов'язків.

Християнізація імперії неминуче позначилася й на ритуальній та символічній репрезентації імператора. На відміну від ранньої імператорської епохи він уже не може бути універсальним об'єктом культу в межах традиційної політеїстичної релігії³. Константин і його сини певний час зберігають титул *Pontifex Maximus* (Верховний жрець), який надавав конституційні повноваження наглядати за релігійними інституціями, проте зміст цього звання поступово змінюється — і доволі суттєво. Коли той самий термін починають уживати і щодо християнських єпископів, його колишні язичницькі функції втрачають актуальність⁴. Феодосій I, в свою чергу, хоча й не відмовляється від титулу, однак припиняє державне фінансування язичницьких обрядів і забороняє жертвоприношення.

Внаслідок утвердження християнства змінюється і сама процедура інтронізації. Коронація, наприклад, східного імператора Патріархом

1. Bury J. V. *History of the Later Roman Empire...* Vol. 1. P. 361-362

2. *The Cambridge Ancient History...* P. 275

3. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)...* P. 315

4. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)...* P. 136

Константинополя не була юридично необхідною передумовою набуття імператором влади, проте з часів Лева I (457 рік) вона стає майже незмінним елементом церемоніалу, що, водночас, підносило й патріархальний престол.

4.3. Репрезентація імператорської влади на державному рівні

Система репрезентації імператорської влади на державному рівні за часів домініату, як і за часів принципату, так само пронизувала усю військову, адміністративну, законодавчу та релігійну сфери, тим самим перетворюючи їх на єдиний інструмент посилення імперського контролю та забезпечення лояльності як і еліт, так і населення в цілому.

Ідеологічні підвалини позиції римського імператора в добу Домінату зазнали фундаментальної трансформації. Монархічний характер влади був проголошений відкрито, а джерело легітимності переносилося з республіканських інститутів на абсолютне домінування, освячене божественним порядком, головним прикладом чого стало утвердження образу правителя як безумовного володаря, що особливо яскраво виявилось в титулатурі. Як вже зазначалося, традиційне звання «*princeps*» остаточно замінюється звертанням до імператора як до *Dominus Noster* («Наш Господар»), що було цілком несумісним з аристократичним ідеалом *civilis princeps*.

Окремо слід відзначити послідовну сакралізацію постаті імператора — заходячи значно далі, аніж за часів принципату¹. За часів Тетрархії, заснованої Діоклетіаном, уявлення про те, що володарі «народжені від богів» (*dei geniti*) й правлять у відповідності до божественного порядку, набуває практично «програмного» характеру — Діоклетіан, прийшовши до влади за військовою підтримкою, незважаючи на це, вирішує робити офіційним джерелом своєї влади богів, а не Сенат або армію — ще Авреліан заявив своїм солдатам, що не вони обрали його, а бог, і що влада його, відповідно, залежить теж від бога².

В цілому, причини такого кроку є зрозумілими: подібного роду ідеологічно-релігійна стратегія була необхідна для зміцнення позицій

1. Гудков Н.А. Представление о легитимности императорской власти в Римской империи... с. 50

2. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи... с. 152

імператора у державі, маючи на меті запобігти спробам узурпації — що є надзвичайно актуальною задачею після хаосу Кризи III століття. Ключовим елементом цієї сакралізації стало систематична та відверта асоціація правлячих імператорів з традиційними верховними богами римського пантеону¹: так, Діоклетіан обирає Юпітера як свого покровителя, прийнявши ім'я *Iovius* (Йовій), а його співправитель Максиміан, в свою чергу, асоціювався із Геркулесом (*Herculius*)². В сукупності, подібний крок мав не просто підкреслювати силу імператорів, але ще й встановити чітку ієрархію між самими імператорами: Юпітер, як верховний бог (*cosmocrator*), перевершував Геркулеса — його помічника³. Таким самим чином й Діоклетіан, як *Iovius*, перевершував *Herculius* Максиміана. Торкнулася подібного роду й архітектури: так, портики театру Помпея в Римі були перейменовані на *porticus Iovia* та *porticus Herculia*, а ворота міста Куларо (суч. Гренобль) були позначені як *porta Iovia* та *porta Herculia*⁴.

Перехід до християнства після Константина не скільки зруйнував цю схему сакралізації імператора, його посади й влади, а радше переоформив її. Імператор дедалі частіше мислив себе відповідальним перед єдиним Богом за єдність та гармонію земного царства, а сама імперія тлумачилася як вияв Його провидіння. Юстиніан наголошував, що править імперією «по милості Божій»⁵, а не на підставі суто людського мандату, і цим уписував свою владу в ширшу сакральну перспективу, продовжуючи тенденції, закладені ще за часів принципату.

1. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 144

2. Князький И. О. *Император Диоклетиан и закат античного мира*... с. 91

3. Potter D. S. *The Roman Empire at Bay AD 180-395*... P. 282

4. Mitchell S. *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*... p. 68

5. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 145

Законодавча сфера стала головним адміністративним втіленням цієї абсолютної влади. Юридична думка Домінату непогано сумується сформульованим Ульпіаном твердженням: «Що вирішить імператор, має силу закону» (*Quod principi placuit, legis habet vigorem*)¹. Вона пов'язувалася з концепцією *lex de imperio*, згідно з якою народ передав імператорові всю повноту своєї влади (*omne suum imperium et potestatem*). Унаслідок цього правитель розглядався як «живий закон на землі» (*lex animata in terris*)². У пізніші часи імператори на кшталт Феодосія чи Юстиніана охоче підхоплювали цю риторику, описуючи себе як живе втілення закону, послане Богом (народ в цьому плані виступає не як першоджерело влади, а як засіб, завдяки якому Бог може приводити імператорів до влади), і тим самим підкреслюючи, що саме їхня особа є найвищим джерелом права й справедливості.

Законодавство, окрім позначення імператора особливою позиції імператора, мало й іншу функцію, пропагандистську. Прикладом можуть слугувати випадки, коли у періоди політичної нестабільності, як, наприклад, за часів кризи 364—365 рр., імператори Валентиніан I та Валент свідомо вдавалися до «показової» законодавчої діяльності³: вони видавали велику кількість актів, покликаних переконати підданих у їхній турботі, справедливості та рішучості боротися з зловживаннями, незважаючи на те, що чимало з цих норм з юридичного погляду були надлишковими або повторювали вже чинні приписи. Але, завдяки своїй публікації й поширенню серед правлячих кіл, вони служили важливими сигналами політичної волі. Таке законодавство нерідко адресувалося чітко окресленим групам: боротьба з корупцією чи зловживаннями *cursus publicus* демонструвала захист «простих

1. Tradition and Power in the Roman Empire... P. 213

2. Tuori K. The Emperor of Law: The Emergence of Roman Imperial Adjudication. Oxford University Press, 2017. p. 285

3. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD. P. 69

людей», тоді як підтвердження привілеїв сенаторської та провінційної аристократії зміцнювало взаємні зобов'язання між імператором і елітами¹.

Не менш промовистою була й візуальна та ритуальна репрезентація влади. Від часів Діоклетіана вона стала одним із головних механізмів утвердження абсолютної монархії та її ідеологічної легітимності, остаточно пориваючи з республіканськими фікціями ранньої імперії. Дворцовий церемоніал був ретельно впорядкований і зорієнтований на демонстрацію винятковості *dominus*. Запроваджена процедура адорації (*adoratio*)² вимагала від прохачів падати навколішки й цілувати край пурпурового плаща³, чим підкреслювалася недосяжна дистанція між імператором та його підданими. За Юстиніана I та Феодори укорінюється норма, за якою кожен, незалежно від рангу, мав простягатися ниць, входячи в присутність і імператора, і імператриці⁴.

Водночас, вже в IV столітті образи імператорів стали іконописними, привласнюючи собі абстракцію та символізм священного образу⁵. Імператорська голова, як, наприклад, колосальна голова Константина у Палаці Консерваторів⁶, характеризувалася суворою симетрією, моделюванням великими нерозчленованими площинами та величезними очима з широкими дугоподібними врезами зрачків. Ця трактовка зрачка, вперше помічена у портреті Діоклетіана⁷, надавала погляду вираз напруженості та зосередженості. Такі очі передавали ідеї імперського всезнання та божественного знання.

1. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD. P. 91

2. Bury J. V. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 16

3. Reinhold M. History of Purple as Status Symbol in Antiquity. Brussels: Collection Latomus, 1970. P. 59

4. Bury J. V. History of the Later Roman Empire... Vol. 1. P. 36

5. The Cambridge Ancient History... P. 759

6. Брито́ва Н. Н., Лосева Н. М., Сидорова Н. А. Римский скульптурный портрет. С. 93

7. Брито́ва Н. Н., Лосева Н. М., Сидорова Н. А. Римский скульптурный портрет. С. 92-93

Величезні очі надавали обличчю вираз замкнутої величі, недоступної для простих смертних.

Такий самий характер мала й скульптура Домінату: за Тетрархії створюється доволі уніфікований імперський образ¹ — чотири правителі зображуються у майже ідентичному стилі, що мало підкреслити єдність колегії й навмисно знеособити індивідуальні риси². Їхні портрети суворі, з розширеними очима, квадратними щелепами, коротко постриженим волоссям і неголеною бородою досвідчених воїнів; часте зображення в обіймах символізує солдатську солідарність³. Для цих статуй широко використовувався порфір з імператорських кар'єрів Єгипту, що саме по собі маркувало їх як образи найвищої влади. Після Константина мистецтво набуває більш «іконного» характеру⁴: портретні риси відходять на другий план перед абстрактним символізмом.

Самоцінним засобом репрезентації ставали й імператорські титули, що відкривали офіційні документи. Вони наголошували на вічності та непохитності влади. Так, на знаменитому срібному *Missorium* Феодосія I (388 р.) викарбувано формулу: «Наш Господар (*Dominus Noster*) Феодосій, імператор навічно (*Perpetuus Augustus*)»⁵, яка поєднує в одному вислові мотив особистої домінації та ідею безстрокового, майже надчасового правління.

У цьому контексті символічні регалії набували першорядного значення. Пурпур закріпився як колір верховної влади: пурпурова тога, розшита золотом, і військовий плащ стали винятковими елементами імператорського вбрання. Діоклетіан офіційно санкціонував розкіш одягу, прикрашеного дорогоцінним

1. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 54

2. Гудков Н.А. Представление о легитимности императорской власти в Римской империи... с. 50

3. *Imagining Emperors in the Later Roman Empire*... P. 43

4. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи. С. 209

5. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 78

камінням, що раніше викликало би осуд через монархічні конотації¹. Несанкціоноване володіння тканиною найвищої якості пурпурового фарбування (*sacrae tunicae*) розглядалося як ознака зради², про що свідчать декрети на кшталт постанови Феодосія 424 р., яка забороняла будь-кому, окрім імператора та його двору, носити подібний матеріал³. Вищі чиновники — наприклад, преторіанські префекти — могли носити пурпурові мантії, проте їхні шати свідомо робилися коротшими й скромнішими, ніж імператорські. Тісно пов'язаний із пурпуром порфір⁴ використовувався для статуй, монументів і саркофагів, а діти імператора, народжені в оздоблених порфіром покоях, позначалися почесним статусом *porphyrogenitus* — «народжених у пурпурі»⁵.

Іншою регалією ставала діадема, яку остаточно запровадив Константин близько 325 р., замінивши тим самим лавровий вінок як верхній символ суверенітету⁶. Прикрашена перлинами та дорогоцінним камінням, вона виразно відсилала до східної та елліністичної традиції царювання. Поруч із діадемою утверджувалися й інші атрибути: скіпетр як знак божественно освяченої влади набував у християнську добу форми хреста. У богословській риторичі, зокрема у проповіді Льва Великого, хрест поставав як «дерево», яке для Христа перетворюється на скіпетр влади, а отже, стає символом перемоги та володарювання⁷.

Християнізація імператорської позиції помітно вплинула й на військово-візуальні аспекти репрезентації. Після перемоги Константина над Максимієм у

1. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 30

2. Reinhold M. *History of Purple as Status Symbol in Antiquity*. P. 67

3. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 77

4. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 59

5. Reinhold M. *History of Purple as Status Symbol in Antiquity*. P. 62

6. *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD*. P. 448

7. Hekster O. *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)*... P. 100

312 р. на щитах його солдатів з'являється християнський знак хризмону (Chi-Rho)¹, а згодом з'являється і новий штандарт — лабарум, який знаменував присутність Христа й гарантію перемоги. Триумфальна іконографія також зазнає змін: поряд із традиційною квадригою й постаттю переможця в мистецтві й на монетах з'являється «рука Бога»², що простягається з небес, та хрест у вінку, який означає, що саме християнське благочестя освячує імперську владу й успіх її зброї.

Водночас, слід застережити від уявлення, що відбувся повний розрив з попередньою традицією — римське суспільство, через його глибоко консервативну політичну культуру, потребувала подання змін у знайомих їм термінах³ — фактично, перехід до доміанату в цьому плані певною мірою схожий на перехід до принципату. Імператори продовжували репрезентацію в тих рамках, які вже була поставлені попередніми імператорами. Водночас, говорячи про монархічний характер, слід зазначити, що навіть за доміанату римські імператори не приймають не притаманного римській політичній традиції титулу Rex — цар.

Відповідно, можна відзначити репрезентація імператорської влади на державному рівні в епоху Доміанату — в титулатурі, ритуалах, візуальних образах, законодавстві та військовій символіці — була не чисто випадковим набором прийомів або «технік», а, скоріше, продуманою стратегією (яка багато в чому наслідувала вже існуючі прецеденти), в центрі якої лежала ідея імператорського абсолютизму, що спирається на божественний мандат — образ імператора як *dominus*, намісника Бога й живого закону, закріплювався в усіх вимірах пізноримського політичного простору.

1. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 278

2. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 101

3. Accommodating Political Change under the Tetrarchy (293—306) // O. Hekster, S. Betjes, S. Heijnen and others / *Klio*. Vol. 101. No. 2. Berlin: De Gruyter, 2019. P. 611

4.4. Сприйняття імператора і його влади на провінційному рівні

Як і за часів принципату, для більшості підданих за межами столиць імператор залишався недосяжною постаттю — яку ніхто ніколи не бачив на власні очі — але чий рішення безпосередньо позначалися на щоденному житті. Однак, як і на державному рівні, в провінційній уяві доби Домінату імператор поставав як всемогутній володар, чия влада поширюється на всі краї, міста й села римської держави, і як кінцева інстанція, від якої походить вища, єдина для всієї імперії влада та авторитет. У цьому контексті абсолютистські претензії центру про трансформацію *princeps* на *Dominus Noster* сприймалися на місцях як природний вираз уже існуючого образу правителя, хоча повний ідеологічний зсув від громадянського ідеалу до моделі «господаря» відчувався гостріше саме в латиномовному Заході. Провінційні епіграфічні пам'ятки, де дедалі частіше з'являється формула *Dominus Noster*, свідчать, що термін не був лише продуктом двору, а активно засвоювався й переосмислювався локальними громадами.

На практиці взаємодія з імператором на місцях була можливою лише через цілу мережу посередників, найпомітнішими серед яких були губернатори провінцій (*iudex, praeses*), які в очах провінціалів уособлювали імперську присутність. Уже саме те, що саме поняттям *iudex* стали позначати управлінців, свідчить про пріоритет судової функції в їх діяльності¹: вони виконували імператорську волю, застосовуючи імператорські розпорядження та розглядаючи скарги, петиції тощо. Закон вимагав, щоб після завершення терміну управління такі чиновники принаймні п'ятдесят днів залишалися в провінції, даючи змогу підданим подати на них скарги за розкрадання чи інші зловживання й одержати хоча б якийсь мінімальний захист від наступника². Провінційні громади добре усвідомлювали значення цих посад: у IV столітті

1. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... p. 185

2. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-641... pp. 190-191

зростає кількість статуй на їхню честь, риторика почесних написів стає дедалі вишуканішою¹. Водночас усі благодіяння, здійснені від імені губернаторів, у кінцевому рахунку зараховувалися на користь далекого імператора: характерно, що в 394 року на законодавчому рівні було категорично заборонено вписувати на громадських будівлях імена самих губернаторів, натомість дозволялося згадувати лише «Нашу Вічність», а порушення цього правила загрожувало обвинуваченням у державній зрад².

Імператорська влада в провінціях підтримувалася не тільки прямо, через його представників, а й через постійну візуальну присутність саме образу правителя. Портрети імператора містилися на кодициллах³ — офіційних документах про призначення високопоставлених чиновників, виготовлених зі слонової кістки: таким чином кожний акт делегування повноважень візуально проголошував, що влада посадовця є похідною від особи монарха. Зображення імператора обов'язково виставляли у судових залах, на ринках, у місцях зібрань, театрах, на головних площах, в храмах і навіть у приватних помешканнях. Літературні автори IV століття неодноразово описують міста, «перенасичені» імператорськими образами, — від мальованих дощок до коштовних скульптур. Єпископ Северіан Гавалійський наголошував, що оскільки імператор фізично не може бути присутній з усіма своїми губернаторами, його портрет має представляти його в місцях суду та зібрань — саме від зображення залежно відчувалася законність процесу⁴.

Попри декларований абсолютизм, існували й очікування від такого носія верховної влади: так, від імператора очікували, що він відповідатиме на скарги

1. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 291

2. Там же

3. Kelly C. Rulling the Later Roman Empire. Belknap Press, 2006. P. 235

4. De Blois L. Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War. p. 27

й прохання підданих, дбатиме про їхній добробут¹. Провінційні громади постійно надсилали до імперського центру петиції, в яких скаржилися на несправедливі податки, зловживання чиновників або свавілля військових. Рішення імператора в таких випадках часто мали характер відповіді на конкретне звернення. Навіть за Юстиніана столичні автори описують щоденні натовпи каппадокійців, серед яких було чимало священнослужителів і жінок, що намагалися донести свої скарги до правителя².

Ставлення до імператора на місцях було тісно пов'язане з фіскальним тягарем і військовою присутністю. Реформи Діоклетіана, що впорядкували адміністративний поділ і систему оподаткування, поклали основний тягар відповідальності за виконання податкових планів на міські ради: міські радники колективно відповідали за повну суму податків, яку мала внести громада. Водночас, піддані практично завжди стикалися з вимаганнями чиновників та військових: ще в III столітті селяни імператорських доменів неодноразово скаржилися на побори з боку солдатів, які зловживали правом реквізиції продовольства чи тяглової худоби, хоча інколи самі жителі намагалися використовувати присутність війська, щоб уникнути податків. Імператори, у тому числі Доміціан, змушені були видавати едикти, що забороняли незаконну реквізицію тварин³ чи нав'язування обов'язку надавати житло мандруючим чиновникам. У подібних ситуаціях імператор у свідомості провінціалів виступав не лише як джерело утисків, а й як потенційний захисник від зловживань власної адміністрації.

Водночас, на Заході своєрідна «осілість» імператорів і фактичний перехід військового командування до рук германських *magistri militum* призвели до того, що хоча й зберігалися очікування, що саме імператор

1. Hekster O. Imperial Justice? The Absence of Images of Roman Emperors in a Legal Role // *Classical Quarterly*. 2020. Т. 70, № 1. pp. 247-260. P. 2

2. Bury J. B. *History of the Later Roman Empire...* Vol. 1. p. 342

3. *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD*. P. 83

забезпечуватиме безпеку своїх громадян, але, з іншого боку, ці очікування дедалі частіше не відповідали реальності, що, в кінцевому результаті, створювало глибоку кризу легітимності¹.

У підсумку провінційна репрезентація імператора в добу Домінату була не пасивним відображенням рішень центру, а складною взаємодією між імперською ідеологією та місцевими очікуваннями, стратегіями й практиками. Через мережу чиновників, систему петицій, універсальну візуальну присутність, фіскальні й військові механізми, а також через ініціативи самих провінційних еліт образ імператора укорінювався в повсякденному досвіді підданих, набираючи водночас універсальних і локально забарвлених рис.

1. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565)... P. 309

Висновки

Отже, в результаті проведеного дослідження, стало можливим прослідити еволюцію імператорської влади в Римській імперії, її динаміку, з точки зору як і послідовності формальних конституційних змін, так і з точки зору більш глибоких зламів, трансформацій у способах її репрезентації, легітимації та сприйняття суспільством. Так, можна сказати, що мова йде не лише про те, «хто» правив і «якими повноваженнями» він володів (з офіційної точки зору тут часто виникали би труднощі), а про те, яким чином ця влада ставала «зрозумілою», прийнятною, внутрішньо виправданою для різних груп населення — від сенаторської аристократії до міського плебсу і провінційних громад. У цьому сенсі репрезентація не є зовнішньою «обгорткою» влади, а одним із її ключових вимірів: через набір титулів, візуальних образів, ритуалів, законодавчих актів, локальних культів або навіть через стиль монетного карбування — всіма означеними методами імперська влада щодня «пояснювала» себе підданам і, власне, проявляла себе.

В першу чергу було розглянуто епоху принципату. Вона ґрунтується на компромісі між республіканською та автократичною формами правління: так, Октавіан Август і його наступники свідомо уникатимуть відверто «царської» риторики, натомість надаючи перевагу образу «першого серед рівних». Саме таке поєднання різних магістратських повноважень у руках однієї особи, підкріплене сконструйованим образом носія великого морального авторитету, створює новий тип верховної влади, що начебто виростає з республіканської традиції, а не руйнує її. Відповідно, такої позиції як «імператор» в прямому сенсі слова і не існувало — а був лише набір тих самих повноважень у додатку до прийомів ідеологічно-релігійного характеру, що підкріплювали владу людини, яку ми традиційно називаємо «імператор». Відсутність формального принципу успадкування влади приводить до того, що імператор мав постійно підтримувати суспільний консенсус щодо свого правління, постійно працюючи

над тим, щоб імператора «сприймали» три категорії населення — Сенат, плебс і, найголовніше, армія.

На державному рівні образ «імператора» розвивається наступним чином: імператор репрезентується як носій чеснот, гарант перемоги, миру й добробуту, тоді як монетні легенди, епіграфіка, монументальні програми, імперський культ та релігійна риторика послідовно вибудовують його як центральний «*exemplum*» для всього суспільства. Водночас у провінціях ця ідеологія адаптується до локальних реалій: місцеві еліти через *imitatio principis*, будівельну діяльність, локальні культури, нумізматику й епіграфіку інтегрують імперські моделі у власні традиції, намагаючись одночасно продемонструвати вірність центру й зберегти місцеву ідентичність.

Криза III століття оголює внутрішню крихкість цієї системи. Відсутність усталеного механізму спадкування, посилення ролі війська, часті узурпації, загрози на кордонах і виникнення альтернативних державних утворень на кшталт «Галльської» чи «Пальмірської» імперій демонструють обмеженість моделі, в якій імператор повинен постійно «перевинаходити» свою легітимність, спираючись на консенсус різних груп. Відповідно до умов кризи, репрезентація імператорської влади в цей період радикально мілітаризується: тріумфальні титули, образи правителів-воїнів у кірасах, постійний наголос на перемогах та непереможності стають головними аргументами на користь правителя. У підсумку криза не лише руйнує багато старих механізмів узгодження між імператором та елітами, а й підштовхує до пошуку принципово нової моделі влади, здатної гарантувати стійкість у мінливих умовах.

Відповіддю на означені виклики стає т.з. система доміанату, виникнення якої пов'язують насамперед з реформами Діоклетіана й Константина. На адміністративному рівні формується новий тип монархії: система тетрархії, поділ імперії на префектури, діоцези та численні провінції, розмежування цивільних та військових повноважень, розбудова складної бюрократичної

ієрархії, нова столиця в Константинополі — все це створює умови для централізованішого, але водночас і більш розгалуженого управління. Імператор уже не робить вигляд, що він лише «перший громадянин», а постає відкритим автократом, як «dominus», чия влада не спирається на фікції республіканських інститутів. Паралельно зростає роль законодавства як інструмента репрезентації: імператорські конституції, кодифікація права, показова активність у видачі едиктів мають на меті не лише врегулювати життя імперії, а й постійно наголошувати на тому, що саме особа правителя є джерелом справедливості, порядку й захисту підданих. Водночас, іншим важливим нововведенням часів домінував став т.з. «поділ» імперії, тобто віддання під управління двом імператорам різних частин імперії, які в історіографії отримали назву Західна Римська імперія та Східна Римська імперія, хоча й слід відзначити те, що в ідеологічному плані це був лише адміністративний поділ — обидва імператори вважалися правителями всієї імперії, а їх закони могли розповсюджуватися/підтверджуватися і в іншій частині — тому поділ слід вважати не як поділ на дві нових держави, а як поділ однієї держави між двома-співправителями, кожен з яких має власну зону безпосередньої влади та відповідальності.

Особливо глибоким виявляється вплив християнізації імперії на зміст і форми репрезентації влади. Від Константина до Юстиніана імператор усе виразніше уявляє себе намісником Бога, відповідальним за єдність віри та злагоду у земному царстві. Вселенські собори, канони, законодавчі едикти, спрямовані проти єресей, привілеї духовенству й церковним інституціям поступово вплітають Церкву в імперську систему управління, а імператор — залишаючись поза власне церковною ієрархією — стає її зовнішнім арбітром. Християнська риторика, причому, фактично адаптує попереді практики сакралізації фігури імператора: тепер джерелом легітимності є не пантеон богів, а єдиний Бог, а імператор репрезентується як «живий закон» і хранитель

божественного порядку. У візуальній сфері це означає остаточний перехід до іконографічних, «надіндивідуальних» образів, де конкретні риси правителя відступають перед символічними акцентами — великими очима, фронтальністю, монументальністю фігури, пурпуром, діадемою, скіпетром-хрестом.

На провінційному рівні домінат так само приводить до значних змін. Якщо за часів принципату місцеві еліти ще могли претендувати на роль «мініатюрних принцепсів», імітуючи імператора в межах традиційного полісного світу, то тепер дедалі частіше головними посередниками між населенням і центром стають імператорські чиновники, військові командири й єпископи. Мережа губернаторів, кодицилів з портретами імператора, обов'язкова присутність його зображення в судах і на міських площах, практика петицій та скарг, фіскальні й реквізиційні механізми, а також ініціативи самих провінційних спільнот — все це вкупі формує своєрідне, так би мовити, поле повсякденного досвіду сприйняття на себе імператорської влади.

Узагальнюючи всі ці спостереження, слід відзначити, що історія еволюції імператорської влади від принципату до домінату, її репрезентації та сприйняття тощо — це історія поступового переходу від консенсусної, риторично замаскованої автократії до відвертого, сакралізованого абсолютизму, який спочатку ґрунтується на язичницькій — а згодом й на християнській основі. Саме через зміну мови чеснот і титулів, образів на монетах і статуях, форм публічних ритуалів, законодавчих формул можна простежити, як імперія намагається щоразу заново відповісти на ті ж самі базові питання — хто має право правити, чому його влада вважається законною і які обов'язки покладаються на правителя й підданих — навіть при формальному всевладді правителя. Слід відзначити також специфічність цього абсолютизму — залишалась основна проблема успадкування влади, яка так само залишалася не

формалізованою, тоді як, після кризових явищ третього століття, коли роль імператорських резиденцій могли виконувати й польові табори, із заснуванням Константинополя імператорська резиденція знову прив'язується до міста, населення якого, відповідно, збільшує свою політичну роль, хоча далеко не в тій мірі, в якій таку роль грав народ «Старого» Риму.

Загалом, в часи військової загрози та на фронтах завжди актуальним був образ імператора-воїна — так само фігура імператора і репрезентація його влади змінювалася відповідно до контексту. Невідповідність цим критеріям — як у випадку західних імператорів, незважаючи на те, що пропаганда продовжувала їх зображувати в мілітарному контексті — могла приводити і до делегітимації імператорської влади, зокрема на Заході. Водночас, кожен перехід максимально можливим чином ґрунтується на прецеденті та традиціях — навіть за часів домінують імператори не наважувалися прийняти для себе титул *Rex* — рамки, так би мовити, імператорської діяльності фактично задавали не тільки вони самі, а й їх попередники, піддані тощо. Так само можна ідентифікувати й інший мотив — співвідношення центрального контролю і місцевої специфіки у створення імператорського образу. Як висновок, був наявний центральний контроль над формами репрезентації, але форми самі часто були насамперед локальними.

Список використаних джерел і літератури

1. Авторы жизнеописаний Августов / пер. С. П. Кондратьева под ред. А. И. Доватура // Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. М.: Наука, 1992. 383 с.
2. Деяния божественного Августа. / Пер. И. Ш. Шифмана. // Шифман И. Ш. Цезарь Август. Л., 1990. С. 189—199.
3. Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LXIV-LXXX / пер. А. В. Махлаюка, К. В. Маркова, Н. Ю. Сивкиной, С. К. Сизова, В. М. Строгеецкого; ред. А. В. Махлаюк; комм. А. В. Махлаюка. СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. 456 с.
4. Светоний Транквилл Г. Жизнь двенадцати цезарей / Г. Светоний Транквилл / пер. М. Л. Гаспарова. М.: Худож. лит., 1990. 254 с
5. Тацит Корнелий П. Анналы / пер. с лат А. С. Бобовича // Сочинения в 2-х т. Т. 1 / П. Корнелий Тацит. Л. : Наука, 1969. С. 7–326.
6. Тацит Корнелий П. История / пер. с лат Г. С. Кнабе // Сочинения в 2-х т. Т. 2 / П. Корнелий Тацит. Л. : Наука, 1969. С. 5–202.
7. Codex Justinianus // The Codex of Justinian: A New Annotated Translation with Parallel Latin and Greek Text / Transl. by F. H. Blume, ed. B. W. Frier. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 3362 p.
8. Codex Theodosianus: vol. I-II / ed. Th. Mommsen, P. Meyer, P. Kreuger. Berolini: Weidmann, 1904-1905.
9. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М.: Институт археологии РАН, 1995. 748 с.

10. Брито́ва Н. Н., Лосева Н. М., Сидорова Н. А. Римский скульптурный портрет. М.: Искусство, 1975. 224 с.
11. Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя : материалы к спецкурсу / И. П. Сергеев. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 312 с.
12. Гримм Э. Д. Исследования по истории развития римской императорской власти. Римская императорская власть от Августа до Нерона. Т. 1. СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1900. 515 с.
13. Гримм Э. Д. Исследования по истории развития римской императорской власти. Римская императорская власть от Гальбы до Марка Аврелия. Т. 1. СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1901. 466 с.
14. История Древнего Рима. Тексты и документы: учеб. пособие. Ч. 2. М., 2005. 320 с.
15. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. СПб.: Алетейя, 2010. 144 с.
16. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков: Майдан, 1999. 224 с.
17. Свенцицкая И. С. Культ императора в Римской державе : от персонального обожествления к формальному культу носителя власти / И. С. Свенцицкая // Сакрализация власти в истории цивилизаций. М. : Центр цивилизационных и региональных исследований, 2006. С. 236–254.
18. Уильямс С. Диоклетиан. Реставратор Римской империи / Переводчик Ирина Хазанова. М.: Евразия, КЛИО, 2010. 368 с.
19. Токарев А. Н. Становление официальной идеологии принципата императора Августа : монография / А. Н. Токарев. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. 268 с.

20. Abbott F. F. *A History and Descriptions of Roman Political Institutions*. Boston; London: Ginn & Company, 1901. 437 p.
21. Ando C. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley: University of California Press, 2000. 494 p.
22. *Antimonarchic Discourse in Antiquity* / ed. H. Börm. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015. 352 p.
23. Baraz Y. *Discourse of Kingship in Late Republican Invective // Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance* / ed. N. Panou, H. Schadee. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 43-60.
24. Barnes T. *The First Emperor: the view of late antiquity // A Companion to Julius Caesar* / ed. M. Griffin. Wiley-Blackwell, 2009. P. 277-287.
25. *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate* / ed. K. A. Raaflaub, M. Toher. Berkeley: University of California Press, 1990. 495 p.
26. Brennan T. C. *The fasces: a history of ancient Rome's most dangerous political symbol*. Oxford University Press, 2022. 304 p.
27. Brown P. *The World of Late Antiquity*. New York: Norton, 1989. 216 p.
28. Bury J. B. *The constitution of the Later Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1910. 54 p.
29. Bury J. B. *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. London, 1923. Vol. 1. 496 p.
30. Bury J. B. *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*. London: The Macmillan Company, 1923. Vol. 2. 494 p.

31. Caesar Augustus: Seven Aspects / ed. F. Millar, E. Segal. Oxford; New York: Clarendon Press, 1984. 221 p.
32. The Cambridge Ancient History. Vol. 13 / ed. C. Averil, P. Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 863 p.
33. The Cambridge Companion to the Age of Augustus / ed. K. Galinsky. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 497 p.
34. Camia F. A note on the Athenian hieres of Drusus Hypatos // *Tekmeria*. 2013. Vol. 11. P. 37-50
35. Coinage and Identity in the Roman Provinces / ed. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 29—56.
36. Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD / ed. by J. Wienand. Oxford University Press, 2014. 1st ed. 552 p.
37. De Blois L. Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War. New York; London: Routledge, 2018. 328 p.
38. Dench E. Empire and Political Cultures in the Roman World. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 222 p.
39. Elton H. The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History. Cambridge University Press, 2018. 398 p.
40. Emperors and the Divine: Rome and its Influence / ed. M. Kahlos. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, 2016. 482 p.
41. Ferguson R. J. From the Roman Republic to the Roman Empire: Transition, Slogan and Memory. Past and Future, 2024. 26 p.
42. Flaig E. A Coherent Model to Understand the Roman Principate: “Acceptance” instead of “Legitimacy” and the Problem of Usurpation // *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da*

- Augusto a Commodo / ed. J-L. Ferrary, J. Scheid. Pavia: IUSS Press, 2015. P. 81-100.
43. God on Earth: Emperor Domitian: The Re-invention of Rome at the End of the 1st Century AD / ed. A. Raimondi Cominesi, N. De Haan, E. Moormann, C. Stocks. Leiden: Sidestone Press, 2021. 223 p.
44. Gradel I. Emperor Worship and Roman Religion. Oxford: Clarendon Press, 2002. 398 p.
45. Hekster O., Betjes S., Heijnen S. et al. Accommodating Political Change under the Tetrarchy (293-306) // *Klio*. 2019. Vol. 101, № 2. P. 610-639.
46. Harland P. Honours and Worship: Emperors, Imperial Cults and Associations at Ephesus (First to Third Centuries C.E.) // *Studies in Religion*. 1996. Vol. 25, № 3. P. 319-334.
47. Hekster O. Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC- AD 565). Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 425 p.
48. Hekster O. Emperors and Ancestors. Roman Rulers and the Constraints of Tradition. Oxford: Oxford University Press, 2015. 428 p.
49. Hekster O. Fighting for Rome: The Emperor as a military leader // *The Impact of the Roman Army (200 B.C. - A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* / ed. L. de Blois, E. Lo Cascio. Capri: Brill, 2005. pp. 91-105.
50. Hekster O. Imperial Justice? The Absence of Images of Roman Emperors in a Legal Role // *The Classical Quarterly*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Vol. 70. No. 1. P. 247-260.
51. Højte J. M. Roman Imperial Statue Bases: from Augustus to Commodus. Aarhus: Aarhus University Press, 2005. 664 p.

52. Hölscher T. *Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism* // *The Journal of Roman Studies*. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 2003. Vol. 93. P. 1-17.
53. *Imagining Emperors in the Later Roman Empire* / ed. D. Burgersdijk, A. Ross. Boston: Brill, 2018. 368 p.
54. Jones A. H. M. *The Later Roman Empire, 284-602*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. Vol. 1-2. 1546 p.
55. Johns K. A. *Crisis of Consensus: The Epigraphic Representation of Imperial Status in the Latin-speaking West, AD 180-235*. Ph.D. diss. University of Warwick, 2022. 548 p.
56. Kaldellis A. *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*. Harvard University Press, 2015. 312 p.
57. Kelly C. *Rulling the Later Roman Empire*. Belknap Press, 2006. 352 p.
58. Koortbojian M. *The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 341 p.
59. Levick B. *Augustus: Image and Substance*. London; New York: Routledge, 2010. 376 p.
60. Lobur A. *Consensus, Concordia, and the Formation of Roman Imperial Ideology*. New York; London: Routledge, 2008. 336 p.
61. Meier C. *Caesar* / Transl. by D. McLintock. Basic Books, 1995. 513 p.
62. Millar F. *The Emperor in the Roman World*. Bristol Classical Press, 1992. 656 p.
63. Mitchell S. *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*. 2nd ed. Wiley-Blackwell, 2014. 564 p.

64. Noreña C. F. *Imperial Ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 456 p.
65. *Oxford Classical Dictionary* / ed. S. Hornblower, A. Spawforth. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 1996. 1640 p.
66. Petit P. *Pax Romana*. University of California Press, 2022. 368 p.
67. Potter D. S. *The Roman Empire at Bay AD 180-395*. 1st ed. Routledge, 2004. 784 p.
68. Price S. R. F. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1985. 320 p.
69. Rawson E. *Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and Their Roman Equals* // *The Journal of Roman Studies*. 1975. Vol. 65. P. 148-159.
70. Reinhold M. *History of Purple as Status Symbol in Antiquity*. Brussels: Collection Latomus, 1970. 75 p.
71. *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.—A.D. 476)* / ed. L. De Blois, P. Erdkamp, O. Hekster та ил. Amsterdam: J. C. Gieben, 2003. 565 p.
72. Riccardi L. A. *Unconventional Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanellopoulos Emperor* // *Hesperia*. 2000. Vol. 69, № 1. P. 105-132.
73. Rich W. *Consensus Rituals and the Origins of the Principate* // *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo* / ed. J.-L. Ferrary, J. Scheid. Pavia: IUSS Press, 2015. pp. 101-38.

74. Rich W. Making the Emergency Permanent: «Auctoritas, Potestas» and the Evolution of the Principate of Augustus // *Des réformes augustéennes* / ed. by Y. Rivière. Rome: Ecole Française de Rome, 2012. P. 29—113.
75. Roller M. Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome. Princeton: Princeton University Press, 2001. 319 p.
76. Rothe U. The Toga and Roman Identity. London; New York: Bloomsbury Academic, 2020. 256 p.
77. Smolin N. I. Christ the Emperor: Christian Theology and the Roman Emperor in the Fourth Century AD. Oxford University Press, 2024. 392 p.
78. Steel C. The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis. Edinburgh University Press, 2013. 320 p.
79. Syme R. Imperator Caesar: A Study in Nomenclature // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1958. Vol. 7. P. 172—88
80. Takács S. A. The Construction of Authority in Ancient Rome and Byzantium: The Rhetoric of Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 192 p
81. Taylor L. R. The Divinity of the Roman Emperor. Philadelphia: Porcupine Press, 1975. xv, 296 p.
82. Tradition and Power in the Roman Empire / ed. S. Betjes, O. Hekster, E. Manders. Brill, 2024. 356 p.
83. Tuori K. The Emperor of Law: The Emergence of Roman Imperial Adjudication. Oxford: Oxford University Press, 2016. 482 p.
84. Wallace-Hadrill A. Rome's Cultural Revolution. Cambridge University Press, 2008. 546 p.
85. Wilson M. B. Dictator: the evolution of the Roman dictatorship. Ann Arbor, MI: Michigan University Press, 2021. 476 p.

86. Woolf G. D. Divinity and Power in Ancient Rome // Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, Oriental Institute Seminars (OIS 4). / ed. Nicole Brisch. Oriental Institute, University of Chicago, 2008. P. 235-251
87. Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988. 400 p.
88. Zuiderhoek A. The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor. Cambridge University Press, 2009. 206 p.

РЕЗЮМЕ

Макаренко Олексій Олександрович

«Еволюція репрезентації імператорської влади від принципату до домінату»

У представленій роботі послідовно простежується еволюція репрезентації влади римських імператорів від початку процесу за часів принципату до часів домінату та його остаточного оформлення. Особлива увага приділяється не тільки лише тому через які юридичні механізми або політичні рішення зумовлювали означену еволюцію, а й тому, як влада осмислювалася, уявлялася й закріплювалася через ритуали, символи, монументальні програми, пропаганду та інші види публічних практик.

Робота складається з чотирьох розділів, перший з яких посвячено історіографії питання, а другий, третій і четвертий - самому розгляду еволюції імператорської влади; а також з списку використаних джерел та літератури.

Другий розділ розглядає зародження, становлення й оформлення імператорської влади за часів принципату, розглядається питання особливостей римської політичної культури, які тим чи іншим чином задавали напрям подальшому розвитку римської політичної структури. Окремо торкається питання того, як імперська влада матеріалізувалася у візуальних і ритуальних формах, а також питання регіональних відмінностей.

Третій розділ стосується питанню кризи III століття з точки зору того, як вона вплинула на розвиток імператорської влади та її оформлення. Розглядається питання кризи політичної системи принципату та її переходу до домінату та чинники, що зумовили цей перехід.

Четвертий розділ, натомість, посвячений репрезентації влади римських імператорів за часів домінату, окремо торкається питання сакралізації імператорів а також питання впливу християнізації на ідеологічне оформлення посади імператора.

SUMMARY

Makarenko Oleksii Oleksandrovych

«The Evolution of the Representation of Imperial Power from the Principate to the Dominate»

In the presented work, the evolution of the representation of Roman imperial power is consistently traced from the beginnings of the process in the period of the Principate to the era of the Dominate and its final consolidation. Particular attention is paid not only to the legal mechanisms or political decisions that shaped this evolution, but also to the ways in which power was conceptualized, imagined, and reinforced through rituals, symbols, monumental programmes, propaganda, and other forms of public practice.

The work consists of four chapters, the first of which is devoted to the historiography of the issue, while the second, third, and fourth focus on the evolution of imperial power itself; it also includes a list of sources and references.

The second chapter examines the emergence, formation, and institutionalization of imperial power during the Principate, addressing the distinctive features of Roman political culture that, in one way or another, determined the direction of further development of the Roman political structure. It also touches upon the question of how imperial power materialized in visual and ritual forms, as well as the issue of regional differences.

The third chapter concerns the crisis of the third century, focusing on how it influenced the development and configuration of imperial power. It addresses the crisis of the political system of the Principate, the transition to the Dominate, and the factors that conditioned this shift.

The fourth chapter, in turn, is devoted to the representation of imperial power during the Dominate, addressing separately the sacralization of emperors as well as the influence of Christianization on the ideological formation of the imperial office.